

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ**

БАРБАШОВА ІРИНА АНАТОЛІЇВНА

УДК 373.3.026:159.937.523-043.86 (043.3)

**ДИДАКТИЧНА СИСТЕМА СЕНСОРНОГО РОЗВИТКУ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ**

13.00.09 – теорія навчання

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Київ – 2018

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Роботу виконано в Бердянському державному педагогічному університеті, Міністерство освіти і науки України, м. Бердянськ

Науковий консультант доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України **Савченко Олександра Яківна**, Інститут педагогіки НАПН України, головний науковий співробітник відділу початкової освіти.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор **Кодлюк Ярослава Петрівна**, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, професор кафедри педагогіки і методики початкової та дошкільної освіти;

доктор педагогічних наук, професор **Осадченко Інна Іванівна**, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, професор кафедри педагогіки та освітнього менеджменту;

доктор педагогічних наук, професор **Тименко Володимир Петрович**, Київський державний інститут декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені Михайла Бойчука, завідувач кафедри теоретичних дисциплін і професійної освіти.

Захист дисертації відбудеться «27» грудня 2018 року о 14-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.452.01 в Інституті педагогіки НАПН України за адресою: 04053, м. Київ, вул. Січових Стрільців, 52-Д, каб. 418.

З дисертацією можна ознайомитися на офіційному сайті <http://undip.org.ua/> та в науковій бібліотеці Інституту педагогіки НАПН України за адресою: 04053, м. Київ, вул. Січових Стрільців, 52-Д.

Автореферат розісланий «27» листопада 2018 року.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

О. В. Онопрієнко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Метою початкової освіти в реаліях глобалізаційного суспільства XXI століття є всебічний розвиток дитини, її компетентностей, допитливості, здатності спостерігати і досліджувати різноманітні об'єкти навколишнього світу. Важливого значення в досягненні поставленої мети набуває формування чуттєвої сфери молодших школярів, створення цілісної системи їхнього сенсорного розвитку.

Актуальність проблеми дослідження пояснюється специфічною функцією перцепції в забезпеченні контактів людини із середовищем: інформація, яка надійшла з довкілля, стає тим підґрунтям, на базі якого здійснюється навчання, накопичується унікальний індивідуальний досвід.

Особливої уваги проблема сенсорного розвитку молодших школярів вимагає в контексті забезпечення неперервності освіти. Оскільки формування перцепції не розпочинається в початковій школі й не завершується на цьому шаблі, виникає потреба реалізації принципу наступності між дошкільною і початковою ланками освіти, між першим та іншими рівнями загальної середньої освіти. Тому необхідним стає вирішення питань раціонального застосування надбань дошкільної дидактики в початковому навчанні, визначення перспектив удосконалення чуттєвих процесів на інших ступенях шкільної освіти.

Значимість проблеми сенсорного розвитку молодших школярів посилюють об'єктивні соціально-педагогічні чинники, як-от: недостатнє охоплення дітей дошкільними закладами, де відчуття і сприймання формуються систематично та цілеспрямовано; вступ до освітнього закладу шести- і семирічних першокласників, які мають різний рівень функціональної готовності аналізаторів, логопедичні й інші вади, що зумовлює пошук спеціальних діагностичних засобів для врахування стартових можливостей кожного учня. Ці фактори дозволяють зробити висновок про те, що означена проблема є прерогативою початкової школи.

Аналіз наукового фонду засвідчує наявність багатоаспектних і різнопланових психолого-дидактичних досліджень особливостей сенсорної сфери дитячої особистості. Перцептивні процеси були і є об'єктом психології сприймання – сукупності різноманітних концептуальних конструктів щодо пізнання закономірностей, принципів і властивостей чуттєвого відображення матеріальної дійсності в процесі безпосередньої взаємодії з оточенням.

Важливе місце серед них посідає теорія розвитку сприймання шляхом формування перцептивних дій. У здійснених у її руслі розвідках розкрито сутність, структуру, види перцептивних дій, роль моторних компонентів у функціонуванні перцептивних дій різної модальності (Б. Ананьєв, Л. Веккер, Л. Венгер, О. Запорожець, В. Зінченко, Б. Ломов, С. Рубінштейн, М. Шехтер); охарактеризовано механізм формування перцептивних дій як процес поетапної інтеріоризації зовнішніх матеріальних форм дій у внутрішні, психічні (Л. Виготський, П. Гальперін, О. Запорожець, О. Леонт'єв, М. Лісіна, О. Лурія, Н. Талізін); доведено необхідність засвоєння суспільного досвіду у вигляді сенсорних еталонів – систем чуттєвих ознак предметів і явищ довкілля

(О. Запорожець, М. Поддяков, О. Проскура, А. Рузська, Н. Сакуліна, О. Усова); вивчено співвідношення вікового та функціонального розвитку сприймання, встановлено види продуктивної діяльності, що є ефективними для формування перцептивних дій дітей різного віку (З. Богуславська, Л. Венгер, Н. Ветлугіна, Ю. Гіппенрейтер, Т. Данюшевська, Д. Ельконін, Т. Єндовицька, Л. Журова, О. Коробко, С. Коробко, Г. Костюк, В. Котирло, М. Лісіна, С. Максименко, В. Мухіна, Т. Мухіна, Н. Непомняща, М. Поддяков, О. Проскура, А. Рузська, Н. Сакуліна, О. Скрипченко, Б. Теплов, Ю. Трофімов, В. Холмовська).

Проблему дидактико-методичного забезпечення сенсорного розвитку молодших школярів досліджували вчені минулих століть, особливо актуальною вона стає на межі ХХ–ХХІ століть у зв'язку зі збільшенням тривалості початкового навчання до 4-х років і зменшенням віку першокласників (1984), розбудовою національної школи в умовах державної незалежності України (1991), затвердженням уперше в історії країни Державного стандарту початкової загальної освіти (2000) та його наступним оновленням (2005, 2011, 2018), докорінним зміненням на цій підставі навчальних планів, програм, підручників.

У наукових джерелах аргументовано необхідність спеціально організованого навчання дітей перцепції (Я. Коменський, Ж. Руссо, Й. Песталоцці, Ф. Фрйобель, А. Дістервег, К. Ушинський, М. Корф, М. Монтессорі, С. Русова, В. Сухомлинський, О. Савченко); виявлено особливості розрізнення молодшими школярами певних зовнішніх властивостей предметів і явищ (О. Галкіна, О. Гармаш, С. Науменко, Р. Петрина, О. Чернюшок); визначено форми, методи та засоби вдосконалення чуттєвої сфери школярів у різних видах навчально-пізнавальної діяльності (Т. Байбара, Н. Бібік, О. Біда, М. Богданович, М. Вашуленко, І. Веремійчик, Т. Гільберг, І. Грущинська, Н. Котелянець, О. Красовська, Н. Листопад, Г. Лищенко, О. Лобова, Л. Масол, О. Онопрієнко, І. Осадченко, Е. Печерська, Ю. Поплавська, Є. Потапова, К. Прищепа, О. Прищепа, О. Ростовський, О. Савченко, Т. Сак, С. Скворцова, В. Тименко, Л. Хлебникова); висвітлено історико-педагогічні основи сенсорного виховання молодших школярів у минулому столітті (В. Чорна).

Проте, незважаючи на широке коло виконаних досліджень, отримані результати не набули завершеного обґрунтування системної організації сенсорного розвитку учнів початкової школи. Не знайшли належного відображення і потребують подальшого вивчення такі питання: наукове осмислення сутності й одиниць сенсорного розвитку в молодшому шкільному віці, розроблення діагностичних методик і виявлення рівнів сформованості в дітей чуттєвих процесів; відбір змісту, методичного інструментарію й алгоритмів суб'єкт-суб'єктної взаємодії в цілеспрямованому навчанні школярів перцепції тощо.

Доцільність дослідження детермінує також необхідність урахування об'єктивних **суперечностей**, що існують у сучасній педагогічній теорії та практиці щодо зазначеної проблеми. А саме:

1) *на рівні наукового пізнання:*

– між потребою цілісного розв'язання проблеми розвитку сенсорики молодших школярів і її аспектним, фрагментарним дослідженням;

2) *на рівні мети і принципів початкової освіти:*

– між необхідністю формування чуттєвої сфери дитини як невід’ємного складника її всебічного розвитку та відсутністю концептуальної платформи організації навчання молодших школярів перцепції;

– між постійним зростанням вимог до якості пізнання учнями навколишнього світу і реальним рівнем опанування вмінь його сприймати;

3) *на рівні проектування й організації навчальної діяльності в початковій школі:*

– між значним потенціалом початкової освіти щодо забезпечення сенсорного розвитку дітей і недостатньою реалізацією наявних методичних можливостей його здійснення внаслідок слабого врахування психолого-дидактичних закономірностей формування чуттєвих процесів;

– між тенденцією оновлення змістового і процесуального компонентів навчально-перцептивної діяльності молодших школярів і її недосконалим навчально-методичним супроводом, орієнтованим на збереження сенсорно-розвивальних ресурсів окремих предметних галузей.

Актуальність, теоретична і практична значущість проблеми, її суперечливість і недостатня наукова розробленість зумовили вибір теми дисертації «**Дидактична система сенсорного розвитку молодших школярів**».

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи відділу початкової освіти Інституту педагогіки НАПН України як частину комплексної теми «Формування ключових і предметних компетентностей молодших школярів у навчальному процесі» (державний реєстраційний номер 0110U001154). Тему дослідження затверджено рішенням вченої ради Бердянського державного педагогічного університету (протокол № 2 від 29.09.2009 р.) й узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень із педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 7 від 27.10.2009 р.).

Об’єкт дослідження – процес сенсорного розвитку молодших школярів.

Предмет дослідження – теоретико-методичні засади та компоненти дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів.

Мета дослідження полягає в науковому обґрунтуванні, розробленні й апробації дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів.

Відповідно до мети дослідження в дисертації розв’язуються такі **завдання**:

1. Розкрити сутність понять сенсорного розвитку молодших школярів і сенсорного вміння як його функціональної одиниці.

2. Дослідити генезис проблеми сенсорного розвитку молодших школярів у вітчизняній і зарубіжній дидактичній думці.

3. Виявити стан сенсорного розвитку молодших школярів у практиці початкового навчання.

4. Обґрунтувати концепцію і теоретичну модель дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів.

5. Визначити організаційно-методичні умови реалізації дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів.

6. Розробити зміст, операційно-діяльнісний і навчально-середовищний інструментарій дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів.

7. Експериментально перевірити ефективність дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів.

8. Підготувати ресурсне забезпечення дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів.

Для досягнення мети і розв'язання поставлених завдань використано такі **методи дослідження**: *теоретичні* – аналіз і синтез філософської, психолого-дидактичної, історико-педагогічної, навчально-методичної літератури, нормативних документів, періодизація – для виявлення генезису, стану розробленості та перспектив досліджуваної проблеми; індукція і дедукція, абстрагування і конкретизація, узагальнення і систематизація, порівняння, теоретичне моделювання, що уможливили розкриття методологічних і теоретичних засад, категоріального апарату дослідження, побудову експериментальної моделі дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів; *емпіричні* – обсерваційні (педагогічне спостереження), експериментальні (психолого-педагогічний експеримент у логічній послідовності його констатувального, формувального, контрольного етапів), психодіагностичні (анкетування, бесіда, інтерв'ю, опитування, виконання діагностичних завдань), праксиметричні (вивчення масової практики початкового навчання, продуктів діяльності учнів) – із метою перевірки ефективності розробленої системи, встановлення рівнів сформованості в дітей чуттєвих процесів; *обробки даних* – кореляційний, регресійний, факторний, кластерний, однофакторний дисперсійний математично-статистичні аналізи, виконані за допомогою спеціалізованих програмних пакетів STATISTICA, SPSS і спрямовані на вимірювання взаємозв'язків між досліджуваними показниками, визначення структури сукупності спостережуваних одиниць, перевірку гомогенності порівнюваних вибірок учасників педагогічного експерименту.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що *вперше*:

– розроблено концепцію дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів, що містить положення про її об'єктивність – детермінованість сучасними соціально-економічними чинниками, необхідністю підвищення якості та модернізацією змісту початкової освіти, тенденцією зниження віку першокласників; неперервність – органічне продовження ліній розвитку відчуттів дітей дошкільного віку та створення базису для вдосконалення перцепції учнів на подальших рівнях загальноосвітньої підготовки; комплементарність – невід'ємну спільність із процесом початкового навчання на засадах інтеграції цілей, організації, оцінювання освітніх результатів при збереженні сутнісної специфічності, спричиненої закономірностями функціонування чуттєвої сфери дитячої особистості; процесуальність – циклічне змінення станів сенсорного розвитку, послідовний рух від його мети до результатів шляхом спеціально організованої взаємодії суб'єктів навчально-перцептивної діяльності; результативну спрямованість – націленість на формування і вимірювання сенсорних умінь як одиниць сприймання, компонентів ключових, міжпредметних і предметних компетентностей учнів;

– теоретично обґрунтовано й експериментально перевірено дидактичну систему сенсорного розвитку молодших школярів як цілісне, розмежоване, складне, структурно організоване й урегульоване утворення у взаємозалежності та взаємодії таких компонентів: цільового – загальна мета і часткові цілі формування сенсорних процесів; концептуального – методологічно-філософські, теоретико-психологічні, дидактико-методичні засади розвитку чуттєвої сфери дитячої особистості; суб'єктного – суб'єктно-вчительський і суб'єктно-учнівський елементи, у діалозі між якими здійснюється навчально-перцептивний процес; змістового – лінії засвоєння чуттєвих еталонів і формування способів обстеження предметів дійсності; нормативного – програмні вимоги до сенсорної грамотності школярів; підручничкового – сенсорно спрямований навчальний матеріал підручників; операційно-діяльнісного – форми, методи, прийоми навчання перцепції; навчально-середовищного – матеріальні об'єкти, що створюють сприятливі умови для вдосконалення сприймання; оцінювально-результативного – динаміка сформованості в учнів сенсорних умінь різних модальностей, чуттєвої сфери в цілому, ресурсне забезпечення навчально-перцептивної діяльності;

– визначено організаційно-методичні умови реалізації дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів – готовність учителя до розв'язання завдань сенсорного розвитку дітей, урахування індивідуально-типологічних відмінностей чуттєвих процесів учнів, розроблення координованих стратегій, тактик і оперативних алгоритмів організації суб'єкт-суб'єктної взаємодії в навчанні сприймання, періодичність моніторингу якості навчально-перцептивної діяльності;

– виділено управлінські етапи процесу впровадження дидактичної системи сенсорного розвитку в навчання – мотиваційно-орієнтувальний, виконавсько-перетворювальний із фазами формування розгорнутих і згорнутих перцептивних дій, контрольо-коректувальний;

– розкрито факторно-критеріальні основи вимірювання якості чуттєвої сфери молодших школярів як комплексної властивості, що визначається рівнями сформованості її складників (окремих видів сприймання, сенсорних умінь різних модальностей);

– виокремлено й охарактеризовано періоди еволюції дослідження проблеми вдосконалення сенсорної сфери молодших школярів: донауковий (найдавніші часи – XVI ст.), класичний (XVII–XIX ст.), реформаторський (перша третина XX ст.), науково-нормативний (друга половина XX – перше та друге десятиріччя XXI ст.).

Удосконалено дефініції «сенсорний розвиток» (процес закономірних змін чуттєвої сфери, що виявляються в кількісних і якісних, структурних і функціональних перетвореннях відчуттів, сприймань і уявлень, відбуваються під впливом різноманітних чинників, зумовлюють побудову адекватних образів об'єктів дійсності) і «сенсорне вміння» (виконання системи інтеріоризованих ознайомлювально-розпізнавальних перцептивних дій на основі засвоєних еталонів і навичок їхнього застосування в обстеженні зовнішніх властивостей об'єктів сприймання) стосовно молодшого школяра.

Дістали подальшого розвитку наукові позиції щодо характерологічних ознак сенсорного розвитку молодших школярів як психолого-дидактичного феномену,

неперервності сенсорного розвитку дитячої особистості на різних рівнях освіти, моделювання складних педагогічних систем.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що:

– упроваджено в освітній процес початкової школи: дидактичну систему сенсорного розвитку, яка пройшла експериментальну апробацію та забезпечила позитивні зрушення у функціонуванні чуттєвих процесів молодших школярів; комплекс навчально-перцептивних завдань для учнів 1–4 класів;

– упроваджено в практику професійної підготовки фахівців за спеціальністю 013 «Початкова освіта» варіативну навчальну дисципліну «Сенсорний розвиток молодшого школяра», розроблено її програму, підготовлено однойменний навчальний посібник, затверджений рішенням вченої ради Бердянського державного педагогічного університету як навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти (протокол № 8 від 26 лютого 2015 р.).

Матеріали дослідження можуть бути використані вчителями початкової школи, науковцями та викладачами закладів вищої освіти в контексті навчання психолого-педагогічних дисциплін і методик освітніх галузей, для підвищення кваліфікації вчителів у системі післядипломної освіти.

Результати дослідження впроваджено в практичну діяльність Бердянських закладів загальної середньої освіти I–III ступенів №№ 2, 3, 5, 7, 13, 20 Бердянської міської ради (довідка № 527 від 18.05.2018), Бердянського державного педагогічного університету (довідка № 57-18/593 від 16.05.2018), Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 01-28/845 від 25.05.2018), Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (довідка № 158 від 30.05.2018).

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення та результати дослідження оприлюднено на науково-практичних конференціях, психолого-педагогічних і соціально-гуманітарних читаннях різного рівня:

– *міжнародних*: «Простір і час сучасної науки» (Київ, 2012); «Дидактика Яна Амоса Коменського: від минулого до сьогодення» (Умань, 2012); «Teoretyczne i praktyczne innowacje w nauce» (Gdańsk, Polska, 2012); «European Science and Technology» (Wiesbaden, 2012); «Innowacje i badania naukowe, jak również ich zastosowanie w praktyce» (Warszawa, 2012); «Сучасна наука XXI століття» (Київ, 2012), «Problematyczne aspekty i rozwiązania we współczesnej nauce» (Kraków, 2012); «Postępów w nauce. Nowe poglądy, problemy, innowacje» (Łódź, 2012); «Актуальные вопросы современной науки» (Таганрог, 2012); «Teoretyczne i praktyczne innowacje naukowe» (Kraków, 2013); «Преимственность между дошкольным и начальным общим образованием в условиях введения Федерального государственного образовательного стандарта» (Таганрог, 2013); «Aktualne naukowe badania. Od teorii do praktyki» (Białystok, 2014); «Tendencje, zbiory danych, innowacje, praktyka w nauce» (Lublin, 2014); «Pytania. Odpowiedzi. Hipotezy: nauka XXI stulecie» (Gdańsk, 2014), «Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka» (Wrocław, 2014); «Nauka dziś: teoria, metodologia, praktyka, problematyka» (Sopot, 2014); «Międzynarodowa Konferencja naukowa wymiany osiągnięć naukowych» (Poznań, 2014); «Pedagogika. Problemy, osiągnięcia, innowacyjność, praktyki, teoria» (Łódź,

2015); «Педагогіка і психологія: виклики і сьогодення» (Київ, 2015); «Pedagogika. Nauka wczoraj, dziś, jutro» (Warszawa, 2015); «Психологія та педагогіка у XXI столітті: перспективні та пріоритетні напрямки досліджень» (Київ, 2015); «Теоретичні та практичні аспекти розвитку сучасної педагогіки та психології» (Львів, 2015); «Pedagogika. Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka» (Gdańsk, 2015); «Pedagogika. Realizacja badań i projektów» (Kraków, 2015); «Pedagogika. Dyskusje o współczesnej nauce» (Lublin, 2015); «Pedagogika. Współczesne tendencje w nauce i edukacji» (Kraków, 2016); «Pedagogika. Nauka wczoraj, dziś, jutro» (Warszawa, 2016); «Pedagogika. Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka» (Gdańsk, 2016); «Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology» (Shumen, 2017);

– *всеукраїнських*: Всеукраїнські психолого-педагогічні Демиденківські читання «Навчання, виховання та розвиток» (Бердянськ, 2011); Запорізька сесія I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Запоріжжя, 2012); Кіровоградська сесія I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Кіровоград, 2012), Бердянська сесія I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Бердянськ, 2012);

– *регіональних*: «Педагогіка та психологія: наука, реальність, застосування» (Харків, 2012).

Публікації. Результати дослідження висвітлено в 74 одноосібних наукових працях, із них: 1 монографія, 1 навчальний посібник, 3 розділи колективних монографій, 22 статті в наукових фахових виданнях України (5 із них – у виданнях, що належать до наукометричних баз даних), 9 статей у зарубіжних наукових фахових виданнях, 4 статті в науково-методичних виданнях, 34 публікації в збірниках матеріалів науково-практичних конференцій (23 з них – матеріали конференцій інших держав).

Кандидатську дисертацію на тему «Система дидактичних ігор та вправ як засіб формування зорових сенсорних умінь учнів 1–2 класів» (спеціальність 13.00.01 – теорія та історія педагогіки) захищено в 1997 році в Інституті педагогіки НАПН України. Її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, семи розділів, висновків, списку використаних джерел (налічує 813 позицій, 55 із них – іноземними мовами), додатків (розміщено на 190 сторінках). Роботу викладено на 711 сторінках, основного тексту – 404 сторінки. Основний текст дисертації містить 40 таблиць, 20 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дослідження, встановлено ступінь її розробленості, зв'язок із науковими програмами, планами, темами, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження, розкрито наукову новизну і практичне значення отриманих результатів, відображено відомості про їхню

апробацію, подано інформацію про публікації, наведено дані про структуру й обсяг дисертації.

У першому розділі «**Психологічні засади сенсорного розвитку молодших школярів**» здійснено аналіз наукових підходів до вивчення сенсорних процесів особистості в психології сприймання, з'ясовано сутність, чинники, вікові особливості сенсорного розвитку молодших школярів, охарактеризовано види, структуру, механізм формування сенсорних умінь як функціональних одиниць чуттєвої сфери дитини.

Сенсорно-перцептивні процеси особистості є предметом багатьох наукових концепцій, які утворюють *психологію сприймання*. У її межах виокремлено структурний, функціональний і системно-генетичний напрями пізнання закономірностей чуттєвого відображення. Спільними для більшості теорій є положення про те, що чуттєві процеси забезпечують активну взаємодію суб'єкта з дійсністю, наслідком чого є створення її образу; являють собою соціально детерміновану переробку людиною зовнішньої інформації; реалізуються через систему орієнтовних дій, які вдосконалюються в онтогенезі стихійно або організовано, проте в умовах спеціального навчання їхнє формування стає ефективнішим.

Сенсорний розвиток молодшого школяра визначено як процес закономірних змін його чуттєвої сфери, які виявляються в кількісних і якісних, структурних і функціональних перетвореннях відчуттів, сприймань і уявлень; відбуваються під впливом біологічних і соціальних, керованих і некерованих, зовнішніх і внутрішніх чинників; зумовлюють побудову адекватних образів об'єктів дійсності.

Аналіз вітчизняних і зарубіжних психолого-дидактичних джерел дав змогу виявити *загальні властивості* сенсорного розвитку. *Неперервність* розвитку чуттєвої сфери особистості пов'язано з кількісними та якісними змінами її сенсорно-перцептивних процесів: кількісні зміни виявляються в дозріванні аналізаторних механізмів, зростанні кола уявлень про зовнішні властивості предметів; якісні – у більш адекватному і повному відображенні реальності. *Незворотність* сенсорного розвитку пояснено функціональним удосконаленням чуттєвих образів: на ранніх етапах розвитку вони є мало диференційованими та згодом стають більш розчленованими. *Нерівномірність* удосконалення сприймання схарактеризовано як чергування фаз прискорення й уповільнення. Разом із тим, становлення чуттєвих процесів визначається *асинхронністю*: зорове і слухове сприймання дещо випереджають у своєму формуванні тактильно-кінестетичну перцепцію. *Індивідуальні відмінності* сенсорного розвитку обґрунтовано своєрідністю функціонування органів чуття конкретної дитини, однак, розмаїття перебігу відчуттів може бути зведене до невеликої кількості класифікаційних *типів* отримання зовнішньої інформації, як-от: візуального, аудіального і кінестетичного, аналітичного і синтетичного, художнього і мислительного, об'єктивного і суб'єктивного.

З'ясовано *чинники* сенсорного розвитку. *Біологічними* передумовами функціонування перцептивних процесів є будова органів чуття, наявність закріплених у мозку нервових зв'язків, що виявляються в безумовно-рефлекторних

актах. *Середовище* як фактор сенсорного розвитку включає природне і штучне предметне оточення, суспільно-історичний досвід, зафіксований у сенсорних еталонах. Суспільний досвід передається дітям дорослими людьми в процесі спілкування, сумісної діяльності, через *організоване навчання*, яке визнається вирішальним чинником розвитку чуттєвої сфери особистості молодшого школяра. *Перцептивну активність* інтерпретовано як взаємодію індивіда із середовищем, що характеризується потребою в сенсорній інформації, мотивацією перцептивної діяльності, актуалізацією способів її здійснення.

Функціональною одиницею сенсорного розвитку молодших школярів обґрунтовано *сенсорне вміння* – виконання системи інтеріоризованих ознайомлювально-розпізнавальних перцептивних дій на основі засвоєних еталонів і навичок їхнього застосування в обстеженні зовнішніх властивостей об'єктів сприймання.

Відповідно до складу чуттєвої сфери провідними групами перцептивних умінь, якими мають оволодіти школярі, прийнято такі: *зорові* – виконання зорових перцептивних дій із відображення колірних і просторових ознак предметів і явищ; *слухові* – виконання слухових перцептивних дій із відображення фонематичних і музичних явищ; *дотикові* – виконання дотикових перцептивних дій із відображення фізико-механічних і просторових властивостей предметів, речовин і матеріалів, із яких їх виготовлено.

У *структурі* сенсорного вміння будь-якої модальності виокремлено дії двох типів: *ознайомлювальну*, спрямовану на формування базового перцептивного образу об'єкта сприймання; та *розпізнавальну*, яка полягає у віднесенні отриманої інформації до зафіксованого в пам'яті класу, категоризації та називанні обстежуваної властивості. *Механізмом утворення* сенсорних умінь визнано інтеріоризацію зовнішніх орієнтувальних дій, які формуються на основі розгорнутої практичної діяльності з предметами (моделями), послідовно скорочуються і набувають ідеальної форми: на першому етапі проблема вирішується за допомогою зовнішніх матеріальних дій із предметами; на другому етапі сенсорні процеси перетворюються в перцептивні дії, які випереджають наступні практичні операції; на третьому етапі перцептивні дії згортаються, зовнішня орієнтувально-дослідна дія переростає в ідеальну.

У другому розділі «**Генезис проблеми сенсорного розвитку молодших школярів у вітчизняній і зарубіжній дидактичній думці**» висвітлено підходи до організації сенсорного розвитку, що формувалися в теорії та практиці навчання під впливом певних історичних, філософських, психологічних, дидактичних і методичних процесів, розроблено періодизацію дослідження проблеми вдосконалення чуттєвої сфери дитячої особистості з виділенням донаукового, класичного, реформаторського, науково-нормативного часових інтервалів.

У *донауковий період* (найдавніші часи – XVI ст.) формування перцепції дітей проходить еволюційних шлях від стихійності до набуття деякої системності: сенсорний розвиток обумовлюється соціальними реаліями того часу, розглядається як складник розумового, фізичного, естетичного, трудового виховання особистості; конкретизується через удосконалення зорового, слухового, дотикового, нюхового та

смакового сприймання; наукове підґрунтя розвитку чуттєвих процесів утворюють положення філософії про визначальну роль сприймання в пізнанні людиною оточуючої дійсності; навчання школярів перцепції організовується на поліпредметній основі, здійснюється за допомогою певних методів і організаційних форм, забезпечується навчальними посібниками.

Для *класичного періоду* (XVII–XIX ст.) було характерним активне формування методологічних основ сенсорного розвитку особистості (діалектичної філософської концепції та теорії пізнання, асоціативної психології, загальнодидактичних принципів, теорії формальної освіти); виокремлення двох змістових ліній навчання перцепції (опанування знань про зовнішні властивості предметів і явищ оточення й умінь застосовувати ці відомості в сприйманні дійсності); широке використання підручників, які містили навчальну інформацію сенсорного спрямування, подану в ілюстраціях і текстах, що їх пояснювали; розроблення методичного інструментарію вдосконалення перцепції, який складали організаційні форми (уроки, заняття, екскурсії), методи (спостереження, вправи на розрізнення кольорів, геометричних форм, мовних і музичних звуків, шорсткості поверхонь тощо) і алгоритми обстеження об'єктів сприймання; запровадження наочних засобів навчання перцепції (натуральних і зображувальних), збереження міжпредметного характеру розвитку чуттєвих процесів молодших учнів.

Реформаторський період (перша третина XX ст.) ознаменований розробленням авторських методик (Ж. Декролі, З. Кодай, М. Монтессорі, К. Орф, К. Стеценко, Б. Тричков, Р. Штайнер), які збагатили теорію і практику сенсорного розвитку дитячої особистості постановкою та вирішенням таких проблем: створення спеціального навчального обладнання як підготовленого предметного середовища; систематизація вправ і дидактичних ігор за видами відчуттів, визначення послідовності виконання перцептивних дій; застосування прийомів ознайомлення школярів із нематеріальними явищами шляхом надання їм певної предметності; вибір найефективніших для сприймання видів навчальної діяльності (малювання, ліплення, конструювання, звуковий аналіз слів, слухання музики, співи, музично-ритмічні рухи, ручна праця).

Науково-нормативний період (друга половина XX – перше та друге десятиріччя XXI ст.) окреслює формування тенденції розвитку сенсорики учнів як раціонально організованої діяльності чуттєвого пізнання: цільовими напрямками проголошено збагачення зорових (колірних і просторових), слухових (фонематичних і музичних), дотикових (просторових і фізико-механічних) відчуттів; методологічними засадами формування сенсорики особистості визнано положення концепцій психології сприймання, розвивального навчання, теорій навчальної діяльності, змісту освіти; у межах кожного виду сприймання окреслено дві специфічні лінії формування перцепції (опанування школярами еталонних знань про найтиповіші зовнішні ознаки предметів і явищ дійсності та засвоєння узагальнених способів їхнього обстеження), зафіксовані в державних нормативних документах; методика формування в учнів сприймання спирається на застосування урочних і позаурочних форм навчання, загальнодидактичних методів, алгоритмічної поетапності пізнавальних дій, найрізноманітніших наочних засобів, у тому числі

тих, що функціонують на базі мультимедійних програм; остаточно закріплюється міжпредметна основа вдосконалення перцепції в умовах масової 4-річної початкової освіти.

У третьому розділі «**Стан сенсорного розвитку молодших школярів у практиці початкового навчання**» узагальнено педагогічний досвід сенсорного розвитку, описано методику вимірювання й оцінювання якості чуттєвої сфери учнів початкової школи, констатовано рівні сформованості в них сенсорних умінь різних модальностей.

За результатами письмового й усного опитування та спостереження професійної діяльності виявлено, що вчителі в цілому правильно усвідомлюють сутність сенсорного розвитку молодших школярів, визнають функціональними одиницями чуттєвої сфери сенсорні здібності й уміння, доводять необхідність для їхнього формування спеціально організованої діяльності з обстеження дійсності. Педагоги застосовують широке розмаїття форм, методів, прийомів і засобів формування в учнів відчуттів, проте ці дидактичні впливи є ізольованими, не узгодженими між собою, підпорядкованими особливостям викладання окремих навчальних дисциплін.

Методику вимірювання якості перцепції молодших школярів розроблено за принципами педагогічної кваліметрії (Г. Азгальдов, В. Городній, Г. Дмитренко, Г. Єльнікова, Е. Райхман, О. Субетто, О. Шпак). Згідно із зазначеними принципами якість сенсорного розвитку – це багаторівнева властивість, структуру якої складають менш узагальнені атрибути: *параметри*, тобто певні межі вияву загальної властивості (якість зорового, слухового, дотикового сприймання), *фактори*, які є подальшою декомпозицією параметрів і умовами їхнього функціонування (якість колірних і просторових зорових, фонематичних і музичних слухових, фізико-механічних і просторових дотикових умінь), *критерії*, що слугують підставами для оцінювання факторів і, у свою чергу, характеризуються *показниками* – конкретизованими ознаками результативності.

Загальними критеріями якості сенсорного розвитку визначено *розрізнення*, класифікаційне й серіаційне *впорядкування*, *називання* та *відтворення* зовнішніх характеристик предметів і явищ дійсності. Зміст загальних критеріїв і відповідних їм показників диференційовано залежно від модальності процесів сприймання. Вагомість різних індикаторів якості встановлено з огляду на їхню пріоритетність. Необхідним також було орієнтування цих критеріїв на вікові особливості чуттєвої сфери учнів-респондентів, зокрема, першокласників і випускників закладів освіти І ступеня, адже важливо виявити не лише стан, а й динаміку вдосконалення сприймання школярів у педагогічному досвіді.

Результати констатувального зрізу засвідчили, що більшою мірою в школярів сформовані розрізнявальні операції ознайомлювального характеру, які забезпечують побудову базових образів об'єктів сприймання. Виконання операцій класифікаційного і серіаційного впорядкування, пов'язаних із розпізнаванням первинних вражень, віднесенням їх до збережених у пам'яті чуттєвих зразків, категоризацією і називанням досліджуваних ознак, викликає в учнів суттєві труднощі. Найскладнішими виявилися дії з відтворення зовнішніх властивостей, що

спричинено слабкістю опанування дітьми цілісних систем сенсорних еталонів, низькою якістю умінь і навичок застосувати наявні уявлення в обстеженні предметів і явищ оточення.

Масив індивідуальних емпіричних даних дозволив розподілити молодших школярів у типологічні групи за рівнями сформованості сенсорних умінь – *елементарним*, ідентифікованим із накопиченням сенсорних еталонів, *середнім*, ототожненим із систематизацією сенсорних еталонів, *достатнім*, уподібненим із первинним досвідом відтворення зовнішніх ознак предметів і явищ дійсності, – та констатувати відсутність дітей із високим рівнем розвитку перцептивних дій (табл. 1). Показником елементарного рівня встановлено комплексну оцінку $,00 \leq Q_e < ,50$; середнього – $,50 \leq Q_e < ,60$; достатнього – $,60 \leq Q_d < ,75$.

Таблиця 1 – Динаміка рівнів сенсорного розвитку молодших школярів у педагогічному досвіді (%)

Рівні сенсорного розвитку	1 клас	4 клас	Динаміка
Елементарний (накопичення сенсорних еталонів)	27	19	-8
Середній (систематизації сенсорних еталонів)	54	58	+4
Достатній (фрагментарного відтворення зовнішніх ознак предметів і явищ дійсності)	19	23	+4
Високий	–	–	–

У четвертому розділі «**Моделювання дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів**» презентовано вихідні положення концепції дидактичної системи сенсорного розвитку, сконструйовано і візуалізовано її структурно-функціональну модель, обґрунтовано організаційно-методичні умови ефективного впровадження системи в процес навчання.

В основу *концепції* дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів покладено положення про її об'єктивність, неперервність, комплементарність, процесуальність, результативну спрямованість.

Об'єктивність системи детерміновано глобалізаційними процесами, демографічною кризою, інноваціями в науково-технічній сфері, зміненням навчального і культурного середовища, інформаційного й освітнього простору; необхідністю підвищення якості шкільної освіти, модернізацією змісту початкової освіти, загальноєвропейською тенденцією збільшення тривалості освіти за рахунок зниження шкільного віку.

Неперервність системи охарактеризовано як органічне продовження ліній формування відчуттів дітей дошкільного віку та створення базису для вдосконалення перцепції учнів на подальших рівнях загальноосвітньої підготовки. Підставою для такого твердження виступило співвіднесення стандартів різних ланок освіти: засвідчено наскрізний характер реалізації завдань сенсорного розвитку від закладу дошкільної освіти до старшої школи; наявність чітко виражених напрямів удосконалення зорового, слухового і дотикового сприймання; поступове розширення обсягу зовнішніх властивостей предметів і явищ, що є об'єктами обстеження; застосування цілеспрямованого й опосередкованого підходів до розвитку перцепції.

Ураховуючи той факт, що мета формування чуттєвої сфери молодших школярів не має в умовах сьогодення самостійного статусу, а відповідні завдання традиційно вирішуються засобами різних дисциплін, аргументовано положення про *комплементарність* дидактичної системи сенсорного розвитку – невід’ємну спільність із процесом початкового навчання на засадах інтеграції цілей, організації, оцінювання результатів при збереженні сутнісної специфічності, спричиненої закономірностями функціонування сприймання.

Усвідомлення ключових ознак процесу навчання – його динамізму, взаємодії викладання й учіння – дозволило розкрити *процесуальність* системи як циклічне змінення станів сенсорного розвитку, послідовний рух від мети до результатів шляхом спеціально організованої взаємодії суб’єктів навчально-перцептивної діяльності. Необхідність мотивованого вибору одиниці, яку доречно вважати досягненням чуттєвої сфери дитини та показником ефективності навчання перцепції, зумовила обґрунтування концептуальної тези про *результативну спрямованість* системи, позиціоновану з її націленістю на формування і вимірювання сенсорних умінь різних модальностей як специфічних одиниць сприймання.

Спираючись на наукові підходи до конструювання педагогічних систем (В. Беспалько, В. Бондар, Л. Вікторова, Л. Коваль, Н. Кузьміна, О. Лобова, І. Малафійк, С. Мартиненко, І. Осадченко, О. Савченко, С. Сисоєва), розроблено *структурно-функціональну модель* дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів (рис.1).

Цільовий компонент віддзеркалює загальну мету – розвиток і формування чуттєвої сфери молодшого школяра – і часткові цілі експериментальної системи – розвиток і формування зорових (колірних, просторових), слухових (фонематичних, музичних) і дотикових (фізико-механічних, просторових) чуттєвих процесів учнів. Реалізація зазначених цілей стає можливою на *концептуальних засадах* різних рівнів: методологічно-філософського (теорія пізнання, принципи матеріалістичної діалектики, системний і синергетичний підходи), теоретико-психологічного (положення асоціативної, когнітивної, екологічної, генетичної психології, теорій біхевіоризму, гештальта, формування перцептивних дій, системно-генетичного підходу), дидактико-методичного (закони і закономірності навчання, загальнодидактичні принципи, зокрема принцип наочності, парадигма особистісно орієнтованого навчання, концепція розвивального навчання, діяльнісний, технологічний, ресурсний, компетентнісний підходи).

Суб’єктний компонент системи представлений двома взаємопов’язаними елементами – *суб’єктно-вчительським* і *суб’єктно-учнівським*, – у безпосередньому контакті й діалоговій взаємодії між якими здійснюється навчально-перцептивний процес.

Змістовий компонент відбиває складники людської культури і поданий через різні види сенсорного досвіду, а саме: пізнавальної діяльності, зафіксований у формі сенсорних еталонів; здійснення відомих способів обстеження об’єктів реальності; творчого відтворення властивостей предметів і явищ у різноманітних видах навчальної діяльності; емоційно-ціннісного ставлення до навколишньої дійсності.

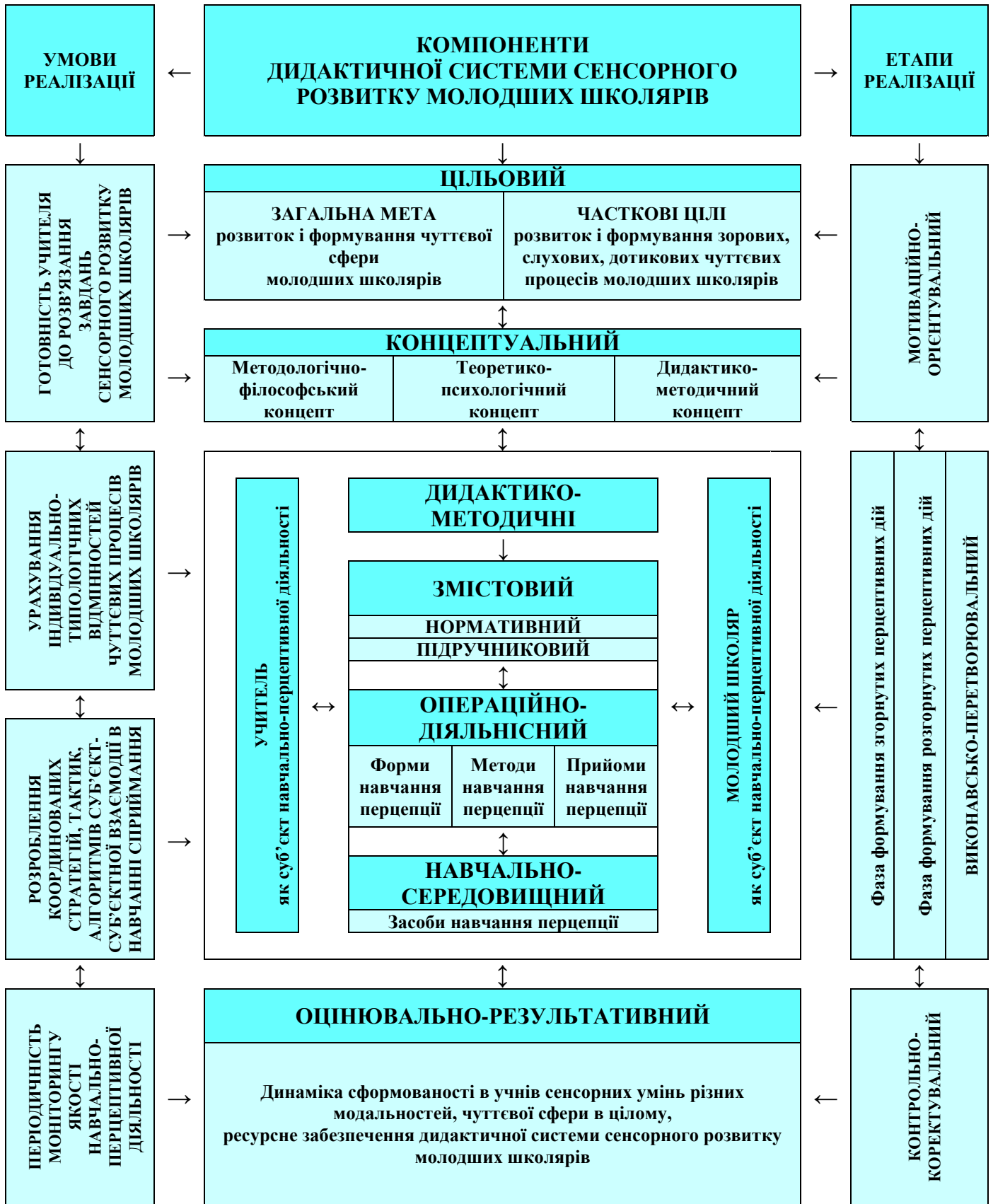

Рисунок 1 – Структурно-функціональна модель дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів

Оскільки зміст навчального матеріалу перцептивного спрямування відображено в державних нормативних документах і підручниках для закладів освіти I ступеня, у межах змістового компонента виокремлено ще два складники: *нормативний* – ґрунтується на вимогах освітнього стандарту і навчальних програм до рівня сенсорної грамотності школярів як елемента їхньої загальноосвітньої підготовки – та супідрядний йому *підручниковий* – охоплює зміст підручників і посібників, у яких матеріал, що забезпечує формування процесів сприймання, репрезентовано з урахуванням специфіки навчального предмета, часу, відведеного на його вивчення, вікових особливостей учнів.

Операційно-діяльнісний компонент системи включає форми, методи і прийоми навчання, за допомогою яких реалізується зміст сенсорного розвитку школярів.

Навчально-середовищний компонент розглянуто як штучно створене оточення, ресурси якого сприяють досягненню освітніх, розвивальних і виховних цілей. Найвпливовішим елементом навчального середовища для формування перцептивних процесів молодших школярів є засоби навчання.

Оцінювально-результативний компонент відображає динаміку сформованості в учнів сенсорних умінь окремих модальностей і чуттєвої сфери в цілому, передбачає створення ресурсного забезпечення дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів.

Функції структурних компонентів – проектувальна, гностична, зовнішньоуправлінська, внутрішньоуправлінська, конструктивна, конкретизаційна, адаптивна, технологічна, інтенсифікаційна, діагностична – виражають стійкі базові зв'язки між ними і характеризують систему в динаміці. Загальна мета і часткові цілі співвідносяться з методологічними засадами, зумовлюють зміст, форми, методи, прийоми, засоби навчання перцепції, прогнозують його результати. Прямі та зворотні впливи суб'єктів навчально-перцептивної взаємодії опосередковані дидактико-методичними компонентами системи. Зміст розвитку чуттєвої сфери особистості безпосередньо корелює з нормативними документами, підручниками і посібниками, методикою навчання перцепції, водночас, суттєвим орієнтиром у його виборі є вікові та індивідуальні особливості процесів сприймання учнів молодшого шкільного віку. На функціонування операційно-діялісного компонента позитивно впливають ресурси навчального середовища, при цьому форми, методи і прийоми сенсорного розвитку доповнюють матеріал підручників і посібників. Результативність системи залежить від узгодженої взаємодії всіх складників, утім важливе значення в досягненні її ефективності належить особистості вчителя, усвідомленню ним методологічних підходів до формування перцептивної діяльності школярів.

У роботі схарактеризовано *організаційно-методичні умови* реалізації системи: готовність учителя до розв'язання завдань сенсорного розвитку дітей – комплекс особистісних властивостей і психічних станів, необхідних і достатніх для забезпечення ефективності навчання перцепції; урахування індивідуально-типологічних відмінностей чуттєвих процесів учнів – кількісно-якісних особливостей, які визначають неповторність сенсорних процесів і спричиняють належність до певного типу отримання зовнішньої інформації; розроблення

координованих стратегій, тактик і оперативних алгоритмів організації суб'єкт-суб'єктної взаємодії в навчанні сприймання – сукупностей принципів її здійснення, правил застосування методичного інструментарію, чітких послідовностей виконання навчальних дій і операцій; періодичність моніторингу якості навчально-перцептивної діяльності – збору, обробки, зберігання й поширення інформації про стан сенсорного розвитку школярів, прогнозування динаміки і тенденцій його функціонування, розроблення науково-обґрунтованих рекомендацій щодо його вдосконалення.

У п'ятому розділі «**Змістовий потенціал дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів**» розроблено зміст навчання перцепції в закладах освіти I ступеня, досліджено особливості його репрезентації в Державному стандарті початкової загальної освіти, навчальних програмах, підручниках для 1–4 класів.

Зміст навчання перцепції визначено як педагогічно адаптовану систему знань про зовнішні ознаки предметів і явищ оточення, способів їхнього обстеження та відтворення (репродуктивного і творчого), емоційно-ціннісних ставлень до навколишньої дійсності, оволодіння якими забезпечує ефективний розвиток чуттєвої сфери молодших школярів. Згідно з культурологічною концепцією (Ю. Бабанський, В. Бондар, В. Краєвський, В. Ледньов, І. Лернер, В. Онищук, О. Савченко, М. Скаткін, А. Хуторський) зміст навчання перцепції є ізоморфним соціальному досвіду і містить чотири елементи: *досвід пізнавальної діяльності* (знання сенсорних еталонів – результатів когнітивних процесів, перевірених практикою та відображених у свідомості людини у вигляді образів предметів і явищ дійсності, уявлень про їхні властивості, відносини і закономірності розвитку); *досвід здійснення відомих способів діяльності* (сенсорні вміння – засвоєні суб'єктом дії з обстеження зовнішніх якостей предметів і явищ оточення, успішне здійснення яких забезпечено сукупністю відповідних знань і еталонних уявлень; сенсорні навички – дії, окремі операції яких унаслідок багаторазового повторення здійснюються автоматизовано); *досвід творчої діяльності* (творче відбиття зовнішніх властивостей об'єктів дійсності, знаходження альтернативних способів дослідження предметів і явищ оточення); *досвід емоційно-ціннісних ставлень до об'єктів дійсності* (багатство й інтенсивність переживань від сприймання об'єктів дійсності, виявлення ціннісного ставлення до результатів навчально-перцептивної діяльності).

Охарактеризовано зміст навчання перцепції, відображений у Державному стандарті початкової загальної освіти, навчальних програмах і підручниках. Провідними цільовими напрямками сенсорного розвитку молодших школярів відповідно до нормативних документів є вдосконалення зорового (колірного і просторового), слухового (фонематичного і музичного) і дотикового (фізико-механічного і просторового) сприймання.

Навчання учнів перцепції передбачено здійснювати на поліпредметній основі: інформативними для розвитку колірного зорового сприймання визнано дисципліни «Образотворче мистецтво», «Трудове навчання», «Математика»; просторового зорового – «Математика», «Образотворче мистецтво», «Трудове навчання», «Українська мова» (письмо), «Фізична культура»; фонематичного слухового –

»Українська мова», «Літературне читання»; музичного слухового – «Музичне мистецтво»; фізико-механічного і просторового дотикового – «Трудове навчання», «Природознавство».

Компоненти шкільних підручників і посібників з означених курсів – тексти, ілюстративний матеріал, навчальні завдання – сприяють опануванню школярами систем еталонів з усіма класифікаційно-серіаційними відношеннями між ними, моделюють адекватні способи обстеження й відтворення чуттєвих якостей об'єктів. Разом із тим, встановлено, що мета формування чуттєвої сфери учнів на сучасному етапі функціонування початкової школи самостійного статусу не має; зміст сенсорного розвитку визначено нерівномірно (більшою мірою його спрямовано на вдосконалення в дітей зорових і слухових, меншою – дотикових чуттєвих процесів); він потребує доповнення в контексті врахування закономірностей формування перцептивних дій, зокрема, створення умов для їхньої поетапної інтеріоризації шляхом поступового переведення обстеження об'єктів, злитого з предметним маніпулюванням, на рівень розгорнутих, а потім згорнутих і скорочених операцій сприймання.

У шостому розділі «**Процесуальний інструментарій дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів**» викладено сутність форм, методів і прийомів, засобів навчання перцепції, подано їхню систематизацію.

Організаційні *форми* навчання перцепції розглянуто на рівнях навчального заняття й навчальної діяльності учнів. До занять, які мають значний розвивальний вплив на сенсорну сферу молодших школярів, віднесено урок і його окремі елементи, домашні завдання, навчальні екскурсії, предметні гуртки, консультації. Доведено доцільність організації чуттєвої діяльності під час проведення будь-якого заняття у вигляді фронтальної, групової (у тому числі – парної), індивідуальної навчальної роботи.

Як первинну одиницю організації сенсорного розвитку обґрунтовано *навчально-перцептивне завдання* – доручення педагога учням щодо виконання перцептивних дій зі сприймання зовнішніх якостей предметів, явищ і процесів дійсності. У структурі навчально-перцептивного завдання виокремлено такі компоненти: пропозиція здійснити певну сенсорну дію – вимога знайти шуканий результат (мета завдання); зазначення об'єкта, стосовно якого потрібно виконати дію – умова завдання (вихідні дані); відношення між умовою й вимогою, даним і шуканим, що потенційно вміщує в себе спосіб досягнення необхідного результату (розв'язання завдання – пошук способу рішення, визначення операцій, які складають процес рішення, виконання цих операцій).

Типологію навчально-перцептивних завдань складають *вправи*, *задачі*, *запитання*: *вправа* – тип завдання, спосіб виконання якого полягає в багаторазовому виконанні операцій з обстеження зовнішніх якостей предметів і явищ дійсності, є цілком відомим і таким, що забезпечує репродуктивний характер чуттєвої діяльності молодших школярів; *задача* – тип завдання з обстеження зовнішніх якостей предметів і явищ дійсності, спосіб виконання якого є невідомим і таким, що спрямований на пошук нових сенсорно спрямованих знань і операцій, забезпечує творчий характер чуттєвої діяльності учнів; *запитання* – тип завдання, якому

властива питальна форма вимоги щодо обстеження зовнішніх якостей предметів і явищ дійсності, відомий (або невідомий) спосіб виконання, що забезпечує репродуктивний (або творчий) характер чуттєвої діяльності учнів.

Класифікацію *методів* навчання молодших школярів перцепції здійснено за джерелом передачі й характером сприймання інформації: словесні (розповідь, пояснення, бесіда, інструктування), наочні (спостереження, ілюстрування, демонстрування сенсорних якостей об'єктів), практичні (ігрові завдання та вправи, практичні, графічні, дослідні роботи). За потужністю впливу на процеси сприймання найефективнішими визнано наочні та практичні методи, оскільки адекватні сенсорні уявлення формуються саме внаслідок активних спостережень зовнішніх ознак предметів і усвідомлених дій із ними.

Структуру методів навчання перцепції розглянуто як певну сукупність *прийомів* – окремих елементів методу, разових дій у його реалізації, спрямованих на досягнення проміжних цілей. У номенклатуру найпоширеніших прийомів включено такі: упізнавання в оточенні та на ілюстраціях названої чуттєвої якості, категоризацію об'єктів сприймання й називання зовнішніх ознак, аналіз, зіставлення, протиставлення предметів, явищ або їхніх зображень за певними властивостями, читання текстів про різноманітні сенсорні значення.

Систематизацію *засобів* сенсорного розвитку складають: натуральні об'єкти (предмети дійсності, колекції, прилади і пристосування, матеріали, інструменти); зображення і відображення зовнішніх властивостей об'єктів дійсності (предметні малюнки, площинні й об'ємні моделі, макети, муляжі, відеофільми, аудіозаписи); описи зовнішніх властивостей об'єктів дійсності умовними знаками і символами (таблиці, технологічні карти, картки для індивідуальної роботи, графічні позначки); технічні засоби (персональні комп'ютери вчителя й учнів, навчальні комп'ютерні програми, мультимедіа, інтерактивна дошка, аудиторна дошка і крейда, набірне полотно, телевізор, магнітофон, відеоманітофон, синтезатори фахівця та школярів).

У цьому розділі **«Ефективність дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів»** спроектовано методику проведення формувального експерименту, розкрито зміст його основних етапів, охарактеризовано динаміку сформованості чуттєвих процесів учнів.

Методику формувального експерименту розроблено за однофакторним, різнорівневим міжгруповим планом для трьох рандомізованих груп досліджуваних – двох експериментальних (ЕГ-1, ЕГ-2) і однієї контрольної (КГ). В експериментальних групах розвивальні впливи спроектовано за *варіантом А* (ЕГ-1), який ґрунтується на поєднанні моно- і полісенсорних напрямів розвитку чуттєвих процесів (високий ступінь інтенсивності вхідного стимулу: формування зорового колірнього і просторового, слухового фонематичного і музичного, дотикового фізико-механічного і просторового сприймання як окремих ліній, підсилене впливами на асоціативне поєднання відчуттів – зорових і дотикових просторових, слухових фонематичних і музичних, слухових музичних і зорових колірних), і *варіантом Б* (ЕГ-2), націленим на реалізацію моносенсорних ліній удосконалення перцепції (помірний ступінь інтенсивності вхідного впливу: формування зорового колірнього і просторового, слухового фонематичного і музичного, дотикового

фізико-механічного і просторового сприймання як окремих ліній без додаткових впливів на асоціації відчуттів).

Виокремлено управлінські *етапи* процесу впровадження дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів у навчання: мотиваційно-орієнтувальний, виконавсько-перетворювальний, контрольньо-коректувальний. Означені етапи схарактеризовано за роками реалізації в процесі навчання, цільовою спрямованістю, специфікою виконуваних учнями сенсорних дій, змодельованих у навчально-перцептивних завданнях різних типів.

Часові межі *мотиваційно-орієнтувального* етапу співпадали з першим роком навчання в початковій школі. Його цільові завдання включали прийняття вчителем завдань чуттєвого розвитку дитячої особистості, усвідомлення ним усієї сукупності умов, необхідних для успішного вирішення таких завдань, складання програми майбутніх навчальних дій; узагальнення сенсорного досвіду школярів, набутого на рівні дошкільної освіти, стимулювання їхніх пізнавально-перцептивних інтересів, систематизацію в свідомості учнів еталонних уявлень про зовнішні властивості об'єктів і явищ реальності, закріплення за образами-еталонами нормативних словесних позначень. Для обох експериментальних груп прийнято достатніми вхідні впливи помірною ступеня інтенсивності (варіант Б).

Метою *виконавсько-перетворювального* етапу (другий і третій рік навчання) було проектування, конструювання, організація вчителем різних видів перцептивної діяльності шляхом відбору сенсорно-інформативного змісту навчання і застосування оптимального методичного інструментарію суб'єкт-суб'єктної взаємодії; опанування школярами способів обстеження чуттєвих якостей предметів і явищ дійсності на основі засвоєних еталонів; поступове переведення сенсорних операцій із зовнішнього у внутрішній план виконання. Аналізований етап здійснювався в межах однорічних часових відрізків: у другому класі основну увагу приділено виробленню в учнів розгорнутих чуттєвих зіставлень об'єктів сприймання на основі предметних маніпуляцій із ними (фаза формування розгорнутих перцептивних дій); у третьому класі – скороченню і стереотипізації чуттєвих порівнянь, їхньому остаточному переведенню виключно в ідеальну форму (фаза формування згорнутих перцептивних дій). При цьому розвивальні стимули диференційовано за варіантами А і Б – із високим (для першої експериментальної групи) та помірним (для другої експериментальної групи) ступенем інтенсивності.

Призначення *контрольно-коректувального* етапу (четвертий рік навчання) полягало в оцінці досягнення суб'єктами завдань попередніх етапів, аналізі відхилень отриманих результатів від намічених цілей, установленні причин їхньої невідповідності, корегуванні навчально-перцептивної діяльності за варіантами А і Б та залежно від характеру виявлених деформацій.

Засвідчено позитивну динаміку формування сенсорних умінь різних модальностей. Підвищення якості ознайомлювальних і розпізнавальних перцептивних дій, що є складниками означених умінь, а також навичок відтворювати чуттєві значення в продуктивних видах діяльності виявилось найпотужнішим в експериментальних групах, особливо в першій із них, у порівнянні з контрольною групою.

Контингент учасників формувального етапу педагогічного дослідження структуровано за індивідуальними рівнями сенсорного розвитку (табл. 2).

Таблиця 2 – Динаміка рівнів сенсорного розвитку молодших школярів (%)

Рівні сенсорного розвитку	Констатувальний етап дослідження (КГ, ЕГ-1, ЕГ-2)	Контрольний етап дослідження					
		КГ	Динаміка	ЕГ-1	Динаміка	ЕГ-2	Динаміка
Елементарний (накопичення сенсорних еталонів)	27	18	-9	–	-27	–	-27
Середній (систематизації сенсорних еталонів)	54	59	+5	12	-42	13	-41
Достатній (фрагментарного відтворення зовнішніх ознак предметів і явищ дійсності)	19	23	+4	46	+27	48	+29
Високий (адекватного в цілому відтворення зовнішніх ознак предметів і явищ дійсності)	–	–	–	30	+30	27	+27
Стабільно високий (цілком адекватного відтворення зовнішніх ознак предметів і явищ дійсності)	–	–	–	12	+12	12	+12

У контрольній вибірці респондентів об'єднано в три типологічні групи: з *елементарним* рівнем, або рівнем накопичення сенсорних еталонів (18% складу КГ); *середнім*, або рівнем систематизації сенсорних еталонів (59% складу КГ); *достатнім*, або рівнем фрагментарного відтворення зовнішніх ознак предметів і явищ дійсності (23% складу КГ). Рівнева динаміка не є суттєвою, її визначає кількісна міграція дітей, яку характеризує від'ємний приріст елементарного рівня (-9% осіб), додатний приріст середнього (+5% осіб) і достатнього (+4% осіб) шаблів.

В експериментальних вибірках реципієнтів об'єднано в чотири групи: із *середнім* (12% складу ЕГ-1 і 13% складу ЕГ-2); *достатнім* (46% складу ЕГ-1 і 48% складу ЕГ-2); *високим*, або рівнем адекватного в цілому відтворення зовнішніх ознак предметів і явищ дійсності (30% складу ЕГ-1 і 27% складу ЕГ-2); *стабільно високим*, або рівнем цілком адекватного відтворення зовнішніх ознак предметів і явищ дійсності (по 12% складу ЕГ-1 і ЕГ-2). Динаміка рівнів сформованості процесів сприймання є виразною, її детермінує як міграція учнів – від'ємний приріст елементарного (-27% осіб у кожній із зазначених груп) і середнього шаблів (-42% осіб ЕГ-1 і -41% осіб ЕГ-2) разом із додатним приростом достатнього рівня (+27% осіб ЕГ-1 і +29% осіб ЕГ-2), так і поява нових шаблів у їхній номенклатурі: високого – з додатним приростом (+30% осіб ЕГ-1, +27% осіб ЕГ-2) та стабільно високого – теж із додатним приростом (+12% осіб у кожній експериментальній групі).

Комплексу оцінку елементарного рівня функціонування відчуттів установлено в межах інтервалу оцінка $,00 \leq Q_e < ,50$; середнього – $,50 \leq Q_c < ,60$; достатнього – $,60 \leq Q_d < ,75$, високого – $,75 \leq Q_v < ,90$, стабільно високого – $,90 \leq Q_{cv} \leq 1,00$.

Виконаний кількісний і якісний аналіз емпіричних даних, визначення рівня статистичної значущості змін, які відбулися в чуттєвій сфері молодших школярів, дали підстави стверджувати про таке: за всією зіставлення «контрольні – експериментальні групи» дидактична система сенсорного розвитку виявилася плідною завдяки цілеспрямованій реалізації всіх організаційно-методичних умов її

функціонування й органічного впровадження в площину початкового навчання; за віссю «перша – друга експериментальна група» більш ефективними визнано формувальні впливи високого ступеня інтенсивності (варіант А, ЕГ-1), адже передбачене в них поєднання елементів моно- і полісенсорного сприймання сприяло інтеграції відчуттів різних модальностей, відтак – детермінувало найтонше диференціювання зовнішніх властивостей обстежуваних об'єктів.

ВИСНОВКИ

Результати здійсненого теоретико-експериментального дослідження засвідчили досягнення мети та розв'язання поставлених завдань і дали підстави для формулювання таких висновків:

1. Розкрито сутність понять сенсорного розвитку молодших школярів і сенсорного вміння як його функціональної одиниці. Сенсорний розвиток молодшого школяра визначено як процес закономірних змін його чуттєвої сфери, що виявляються в кількісних і якісних, структурних і функціональних перетвореннях відчуттів, сприймань і уявлень; відбуваються під впливом різноманітних чинників; зумовлюють побудову адекватних образів об'єктів дійсності. До загальних властивостей сенсорного розвитку віднесено неперервність, незворотність, нерівномірність, асинхронність, індивідуальні й типологічні відмінності розгортання; до його найвпливовіших чинників – біологічну спадковість, природне і соціальне середовище, організоване навчання, перцептивну активність дитячої особистості.

Сенсорне вміння схарактеризовано як виконання системи інтеріоризованих ознайомлювально-розпізнавальних перцептивних дій на основі засвоєних еталонів і навичок їхнього застосування в обстеженні зовнішніх властивостей об'єктів сприймання. Установлено, що основними групами сенсорних умінь, якими мають оволодіти молодші школярі, є колірні і просторові зорові, фонематичні й музичні слухові, фізико-механічні та просторові дотикові. У структурі сенсорного вміння будь-якої модальності виділено мету (формування образу об'єкта, віднесення цього образу до зафіксованого в пам'яті класу), завдання (пошук, знаходження, розрізнення, ідентифікація сигнальних стимулів, відображення об'єктивної природи зовнішніх властивостей предметів, включаючи їхню кількісну і якісну характеристику), засоби побудови й упізнавання образів об'єктів (моторні копії об'єктів сприймання, системи сенсорних еталонів), операції – способи обстеження предметів і явищ (знаходження об'єкта, виділення в ньому інформативних ознак, ознайомлення з виділеними ознаками, порівняння отриманої інформації з еталоном, категоризація, називання обстежуваної властивості), результат (базовий, а після категоризації та називання – адекватний образ сприймання). Механізмом утворення сенсорних умінь визнано інтеріоризацію зовнішніх орієнтувальних дій, які формуються на основі розгорнутої практичної діяльності з предметами (моделями), послідовно скорочуються і набувають ідеальної форми.

2. Досліджено підходи щодо організації сенсорного розвитку, які формувалися в теорії та практиці навчання під впливом історичних, філософських, психологічних,

дидактичних і методичних процесів. Співвіднесення цих підходів з усталеними цивілізаційними епохами, генезисом вітчизняної та зарубіжної педагогічної думки уможливило створення авторської періодизації розроблення проблеми вдосконалення чуттєвої сфери молодших школярів і дозволило виділити такі часові інтервали: донауковий (найдавніші часи – XVI ст.); класичний (XVII–XIX ст.); реформаторський (перша третина XX ст.); науково-нормативний (друга половина XX – перше та друге десятиріччя XXI ст.). Порівняння еволюційних періодів аналізованої проблеми засвідчує її важливість, наскрізний характер, взаємопов'язаність зі змістом початкової освіти, який послідовно модернізується.

3. Виявлено стан сенсорного розвитку молодших школярів у практиці початкового навчання. Фахівці в галузі початкової освіти в цілому правильно усвідомлюють сутність і одиниці сенсорного розвитку учнів, застосовують різноманітні дидактичні впливи на формування відчуттів, які, проте, недостатньо враховують психологічні закономірності функціонування процесів сприймання.

Методику вимірювання якості перцепції учнів побудовано за принципами педагогічної кваліметрії. Згідно із зазначеними принципами сенсорний розвиток – це багаторівнева властивість, структуру якої складають менш узагальнені атрибути (якість зорового, слухового, дотикового сприймання), розкладені на прості неподільні ознаки (якість колірних і просторових зорових, фонематичних і музичних слухових, фізико-механічних і просторових дотикових сенсорних умінь). Загальними критеріями оцінювання відчуттів будь-якої модальності прийнято адекватне розрізнення, класифікаційне і серіаційне впорядкування, називання та відтворення зовнішніх ознак предметів і явищ навколишньої дійсності.

За результатами вхідного діагностичного зрізу констатовано, що більшою мірою в школярів сформовані розрізнявальні операції ознайомлювального характеру, які забезпечують побудову базових образів об'єктів сприймання. Виконання операцій класифікаційного і серіаційного впорядкування – розпізнавання первинних вражень, віднесення їх до збережених у пам'яті чуттєвих зразків, категоризація і називання досліджуваних ознак – викликає в учнів суттєві труднощі. Найскладнішими виявилися дії з відтворення зовнішніх властивостей, що спричинено слабкістю опанування дітьми цілісних систем сенсорних еталонів, низькою якістю умінь і навичок застосувати наявні уявлення в обстеженні предметів і явищ оточення. У сучасному педагогічному досвіді молодші школярі опановують сенсорні вміння на елементарному, середньому, достатньому якісних рівнях із превалюванням середнього, але високого рівня сформованості перцептивних дій не досягають.

4. Обґрунтовано концепцію дидактичної системи сенсорного розвитку, яку складають науково-теоретичні положення про її об'єктивність – детермінованість сучасними соціально-економічними чинниками, необхідністю підвищення якості та модернізацією змісту початкової освіти, тенденцією зниження віку першокласників; неперервність – органічне продовження ліній розвитку відчуттів дітей дошкільного віку та створення базису для вдосконалення перцепції учнів на подальших рівнях загальноосвітньої підготовки; комплементарність – невід'ємну спільність із процесом початкового навчання на засадах інтеграції цілей, організації, оцінювання

освітніх результатів при збереженні сутнісної специфічності, спричиненої закономірностями функціонування чуттєвої сфери дитячої особистості; процесуальність – циклічне змінення станів сенсорного розвитку, послідовний рух від його мети до результатів шляхом спеціально організованої взаємодії суб'єктів навчально-перцептивної діяльності; результативну спрямованість – націленість на формування і вимірювання сенсорних умінь як одиниць сприймання, компонентів ключових, міжпредметних і предметних компетентностей молодших школярів.

Доведено, що дидактична система сенсорного розвитку є відкритим складним динамічним утворенням, структурно-функціональна композиція якого характеризується ієрархічністю, нелінійністю зв'язків і зумовлена специфікою чуттєвого відображення дійсності у свідомості молодшого школяра. Основними ознаками системи є її цілісність щодо зовнішнього середовища (певна самостійність і, водночас, тісний взаємозв'язок з іншими дидактичними, педагогічними, соціальними системами); розмежованість цілого, виокремлення елементів (при цьому властивості елементів залежать від атрибутів системи, а відзнаки самої системи не зводяться до якостей елементів або їхньої суми); складність міжелементних зв'язків (існування серед них системоутворювальних зв'язків); структурність організації (взаємозалежність і підпорядкованість елементів); урегульованість (педагогічне управління міжелементними зв'язками, змінення самих елементів унаслідок цілеспрямованих педагогічних впливів).

Композицію дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів презентовано в моделі, що включає такі компоненти: цільовий (загальна мета і часткові цілі формування сенсорних процесів); концептуальний (методологічно-філософські, теоретико-психологічні, дидактико-методичні засади розвитку чуттєвої сфери дитячої особистості); суб'єктний (суб'єктно-вчительський і суб'єктно-учнівський елементи, у діалозі між якими здійснюється навчально-перцептивний процес); змістовий (лінії засвоєння чуттєвих еталонів і формування способів обстеження предметів дійсності), який відбивається в нормативному (програмні вимоги до сенсорної грамотності школярів) і підпорядкованому йому підручниковому (сенсорно спрямований навчальний матеріал підручників) елементах; операційно-діяльнісний (форми, методи, прийоми навчання перцепції); навчально-середовищний (матеріальні об'єкти, що створюють сприятливі умови для вдосконалення сприймання); оцінювально-результативний (динаміка сформованості в учнів сенсорних умінь різних модальностей, чуттєвої сфери в цілому, ресурсне забезпечення навчально-перцептивної діяльності).

З'ясовано функції складників дидактичної системи сенсорного розвитку, як-от: проектувальна, гностична, зовнішньоуправлінська, внутрішньоуправлінська, конструктивна, конкретизаційна, адаптивна, технологічна, інтенсифікаційна, діагностична.

5. Визначено організаційно-методичні умови реалізації змодельованої дидактичної системи: готовність учителя до розв'язання завдань сенсорного розвитку молодших школярів – комплекс особистісних властивостей і психічних станів, необхідних і достатніх для забезпечення ефективності навчання перцепції; урахування індивідуально-типологічних відмінностей чуттєвих процесів дітей –

кількісно-якісних особливостей, які визначають неповторність сенсорних процесів і спричиняють належність до певного типу отримання зовнішньої інформації; розроблення координованих стратегій, тактик і оперативних алгоритмів організації суб'єкт-суб'єктної взаємодії в навчанні сприймання – сукупностей принципів її здійснення, правил застосування методичного інструментарію, чітких послідовностей виконання навчальних дій і операцій; періодичність моніторингу якості навчально-перцептивної діяльності – збору, обробки, зберігання і поширення інформації про стан сенсорного розвитку учнів, прогнозування динаміки і тенденцій його функціонування, розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо його вдосконалення.

6. Розроблено змістовий, операційно-діяльнісний і навчально-середовищний інструментарій дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів.

Зміст навчання перцепції ототожнено з педагогічно адаптованою системою знань про зовнішні ознаки предметів і явищ оточення, способів їхнього обстеження та відтворення (репродуктивного і творчого) в різних видах пізнавальної і практичної діяльності, емоційно-ціннісних ставлень до навколишньої дійсності, оволодіння якими забезпечує ефективний розвиток чуттєвої сфери дитячої особистості. За результатами аналізу освітнього стандарту, навчальних програм і підручників встановлено, що мета формування перцепції учнів на сучасному етапі функціонування початкової школи самостійного статусу не має, проте відповідний навчальний матеріал є важливим елементом загальноосвітньої підготовки і представлений у багатьох освітніх галузях.

Форми навчання перцепції розкрито як зовнішні ознаки організації його процесу, що зумовлюють часовий режим, місце проведення, склад учнів, характер виявлення функцій учителя та школярів, специфіку спілкування суб'єктів. Форми сенсорного розвитку підпорядковані особливостям класно-урочної системи навчання; до занять, які мають значний розвивальний ефект, віднесено урок і його окремі елементи, домашні завдання, навчальні екскурсії, предметні гуртки, консультації; умотивовано доцільність організації чуттєвої діяльності під час проведення будь-якого заняття у вигляді фронтальної, групової (парної), індивідуальної роботи.

Первинною одиницею організації сенсорного розвитку обґрунтовано навчально-перцептивне завдання – доручення педагога дітям щодо виконання перцептивних дій зі сприймання зовнішніх якостей предметів, явищ і процесів дійсності. Структуру навчально-перцептивного завдання створюють такі компоненти: пропозиція здійснити певну сенсорну дію – вимога знайти шуканий результат (мета завдання); зазначення об'єкта, стосовно якого потрібно виконати дію – умова завдання (вихідні дані); відношення між умовою й вимогою, даним і шуканим, що потенційно вміщує в себе спосіб досягнення необхідного результату (розв'язання завдання – пошук способу рішення, визначення операцій, які складають процес рішення, виконання цих операцій). Типологію навчально-перцептивних завдань акумулюють вправи, задачі, запитання.

Методами навчання перцепції визначено упорядковані способи взаємозв'язаної діяльності вчителя й учнів, спрямовані на розв'язання сенсорно-

розвивальних завдань. Класифікацію методів навчання молодших школярів перцепції здійснено за джерелом передачі і характером сприймання інформації та виокремлено такі їхні групи: словесні (розповідь, пояснення, бесіда, інструктування, робота з підручниками і навчальними посібниками), наочні (спостереження, ілюстрування, демонстрування сенсорних якостей об'єктів), практичні (ігрові завдання та вправи, практичні, графічні дослідні роботи). За потужністю впливу на процеси сприймання найефективнішими визнано наочні і практичні методи, оскільки адекватні сенсорні уявлення формуються саме внаслідок активних спостережень зовнішніх ознак предметів і усвідомлених дій із ними. Структуру методів навчання перцепції розглянуто як певну сукупність прийомів – окремих елементів методу, разових дій у його реалізації, спрямованих на досягнення проміжних цілей.

Засобами навчання перцепції є різноманітні об'єкти (природні та штучні), прилади, обладнання й устаткування, що використовуються у функції носіїв інформації про зовнішні властивості предметів і явищ оточення, інструментів суб'єкт-суб'єктної взаємодії в навчально-перцептивній діяльності. Систематизація засобів сенсорного розвитку вміщує натуральні об'єкти (предмети дійсності, колекції, прилади і пристосування, матеріали, інструменти); зображення та відображення зовнішніх властивостей об'єктів дійсності (предметні малюнки, площинні й об'ємні моделі, макети, муляжі, відеофільми, аудіозаписи); описи зовнішніх властивостей об'єктів дійсності умовними знаками і символами (таблиці, технологічні карти, картки для індивідуальної роботи, графічні позначки); технічні засоби (персональні комп'ютери вчителя й учнів, навчальні комп'ютерні програми, мультимедіа, інтерактивна дошка, аудиторна дошка і крейда, набірне полотно, телевізор, магнітофон, відеоманітофон, синтезатори фахівця та школярів).

7. Дослідну перевірку ефективності розробленої дидактичної системи спроектовано за міжгруповим різнорівневим планом для двох експериментальних і однієї контрольної груп учнів, за варіантом А, який ґрунтується на поєднанні моно- і полісенсорних напрямів розвитку чуттєвих процесів (високий ступінь інтенсивності вхідного стимулу), і варіантом Б, націленим на реалізацію моносенсорних ліній удосконалення перцепції (помірний ступінь інтенсивності вхідного впливу).

Виокремлено управлінські етапи процесу впровадження дидактичної системи сенсорного розвитку в навчання: мотиваційно-орієнтувальний (формування сенсорних еталонів; перший рік навчання, варіант Б для обох експериментальних груп); виконавсько-перетворювальний (формування розгорнутих і згорнутих способів обстеження об'єктів сприймання; другий і третій рік навчання, варіант А для першої експериментальної групи, варіант Б – для другої); контрольно-коректувальний (оцінка і корегування перцептивних дій; четвертий рік навчання, варіанти А, Б).

Охарактеризовано особливості реалізації на кожному етапі комплексу організаційно-методичних умов ефективності експериментальної дидактичної системи, представлено способи стратегічно-тактичного конструювання суб'єкт-суб'єктної взаємодії у вигляді алгоритмів процесу досягнення поточних цілей сенсорного розвитку з таким складом компонентів: постановка завдань навчально-

перцептивної діяльності; окреслення її мотивації; визначення сукупності дисциплін початкової освіти, ресурсами яких цю діяльність передбачено організовувати; відбір навчального матеріалу про певні ознаки предметів і явищ реальності; конкретизація номенклатури й варіантів виконання чуттєвих дій, а також форм, методів і засобів їхнього формування; спрямування оцінки отриманих результатів.

Засвідчено позитивну динаміку формування сенсорних умінь різних модальностей. Підвищення якості ознайомлювальних (розрізнення зовнішніх ознак об'єктів сприймання) і розпізнавальних (класифікаційно-серіаційне впорядкування, категоризація та називання первинних образів) перцептивних дій, що є складниками означених умінь, а також навичок відтворювати чуттєві значення в продуктивних видах діяльності виявилось найпотужнішим в експериментальних групах, особливо в першій із них, у порівнянні з контрольною групою.

Контингент учасників завершального етапу педагогічного дослідження розподілено за індивідуальними рівнями сенсорного розвитку. Респондентів у контрольній вибірці об'єднано в три типологічні групи: з елементарним, середнім і достатнім рівнями опанування чуттєвих операцій із питомою вагою середнього. Рівнева динаміка не є суттєвою, її визначає кількісна міграція дітей, яку характеризує від'ємний приріст елементарного рівня та додатний приріст середнього і достатнього шаблів.

Реципієнтів експериментальних вибірок об'єднано в чотири групи: із середнім, достатнім, високим і стабільно високим рівнями сенсорного розвитку з превалюванням достатнього і високого. Динаміка рівнів сформованості процесів сприймання є виразною, її детермінує як міграція учнів – від'ємний приріст елементарного і середнього шаблів разом із додатним приростом достатнього рівня, – так і поява нових шаблів у їхній номенклатурі, а саме високого та стабільно високого з додатним приростом обох зазначених рівнів.

Зафіксовано наявність статистично значущих відмінностей середніх значень емпіричних даних контрольної та експериментальних груп. Це доводить ефективність розробленої дидактичної системи, дає змогу стверджувати, що завдяки її впровадженню успішно розвивається і формується сенсорика молодших школярів.

8. Підготовлено й апробовано ресурсне забезпечення дидактичної системи сенсорного розвитку, яке охоплює комплекс навчально-перцептивних завдань для учнів 1–4 класів, програму варіативного курсу і навчальний посібник «Сенсорний розвиток молодшого школяра» для підготовки фахівців за спеціальністю 013 «Початкова освіта».

Навчально-перцептивні завдання структуровано за видами сприймання, цільовою спрямованістю і змістом матеріалу; вони містять опис обладнання, рекомендації щодо методики обстеження та відтворення зовнішніх властивостей об'єктів, варіантів виконання перцептивних дій, способів регулювання їхньої складності. Програму і посібник націлено на організацію засвоєння майбутніми фахівцями теоретичних засад розвитку сенсорної сфери дитячої особистості, вироблення вмій застосовувати отримані знання в практиці початкового навчання.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів цієї багатогранної проблеми. Перспективними слід визнати такі лінії її подальшої розвідки: вивчення

особливостей формування інших видів чуттєвих процесів учнів, зокрема, сприймання часу і руху, віддаленості предметів, їхньої глибини тощо; удосконалення навчально-методичного супроводу дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів для його використання в закладах освіти I ступеня, закладах вищої та післядипломної освіти.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

Монографія

1. Барбашова І. Дидактична система сенсорного розвитку молодших школярів: теорія і практика: монографія. Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2018. 499 с.

Навчальний посібник

2. Барбашова І. А. Сенсорний розвиток молодшого школяра: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Бердянськ: Ткачук О. В., 2015. 208 с.

Розділи колективних монографій

3. Барбашова І. А. Проблема сенсорного розвитку молодших учнів: історико-педагогічний аспект. *Современные аспекты педагогической работы*: монографія: в 3 кн./Абдуллина Г. М. и др. Одеса: Куприенко С. В., 2013. Кн. 2. С. 7–38.

4. Барбашова І. А. Сенсорний розвиток молодшого школяра. *Розвиток особистості в сучасному освітньому просторі*: кол. моногр./за заг. ред. О. В. Горецької. Донецьк: Ландон-XXI, 2013. С. 206–230.

5. Барбашова І. А. Моделювання дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів. *Актуальні проблеми формування особистості в навчально-виховному процесі освітніх закладів*: кол. моногр./Барбашова І. А. та ін. Бердянськ: Ткачук О. В., 2016. С. 7–69.

Статті в наукових фахових виданнях України

6. Барбашова І. А. Програмове забезпечення сенсорного розвитку учнів початкової школи. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки)*. Бердянськ: БДПУ, 2010. № 2. С. 41–48.

7. Барбашова І. А. Підручниковий ресурс у забезпеченні зорового сенсорного розвитку молодших учнів. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*: зб. наук. ст./наук. ред. І. П. Аносов та ін. Мелітополь: МДПУ ім. Богдана Хмельницького, 2010. Вип. IV. С. 130–138.

8. Барбашова І. А. Шкільні підручники як засіб організації фонетичного сенсорного розвитку молодших учнів. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки)*. Бердянськ: БДПУ, 2010. № 3. С. 209–216.

9. Барбашова І. А. Забезпечення музичного сенсорного розвитку молодших учнів засобами шкільних підручників. *Педагогічний дискурс*: зб. наук. пр./голов. ред. І. М. Шоробура. Хмельницький: ХГПА, 2010. Вип. 8. С. 15–18.

10. Барбашова І. А. Методи, форми та засоби організації фонетичного сенсорного розвитку учнів початкової школи. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки)*. Бердянськ: БДПУ, 2011. № 1. С. 17–26.

11. Барбашова І. А. Сучасні підходи щодо організації музичного сенсорного розвитку молодших учнів. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія*: зб. ст. Ялта: РВВ КГУ, 2011. Вип. 31. Ч. 2. С. 239–246.

12. Барбашова І. А. Організаційно-методичні засади зорового сенсорного розвитку молодших школярів. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Херсон: Айлант, 2011. Вип. 58. Ч. 1. С. 44–50.

13. Барбашова І. А. Сенсорне вміння як одиниця перцептивного розвитку учнів початкової школи. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки)*. Бердянськ: БДПУ, 2011. № 2. С. 16–24.

14. Барбашова І. А. Загальна характеристика сенсорного розвитку особистості в молодшому шкільному віці. *Педагогічний дискурс*: зб. наук. пр./голов. ред. І. М. Шоробура. Хмельницький: Балюк І. Б., 2011. Вип. 10. С. 33–39.

15. Барбашова І. А. Наукові підходи до вивчення сенсорних процесів особистості у психології сприймання. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки)*. Бердянськ: БДПУ, 2011. № 4. С. 10–19.

16. Барбашова І. А. Становлення дидактичних основ сенсорного розвитку молодших учнів у класичний період. *Молодь і ринок*. 2012. № 12 (95). С. 93–97.

17. Барбашова І. А. Генеза проблеми сенсорного розвитку молодших школярів на межі ХХ–ХХІ століть. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки)*. Бердянськ: БДПУ, 2012. № 4. С. 19–26.

18. Барбашова І. А. Створення авторських методик сенсорного розвитку дітей у контексті реформаторської педагогіки. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка. 2013. С. 3–10.

19. Барбашова І. А. Особливості навчання молодших школярів перцепції в епоху Середньовіччя і Відродження. *Молодь і ринок*. 2013. № 1 (96). С. 49–52.

20. Барбашова І. А. Накопичення досвіду сенсорного розвитку дітей у стародавні часи. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки)*. Бердянськ: БДПУ, 2013. № 1. С. 32–37.

21. Барбашова І. А. Неперервність сенсорного розвитку особистості: дошкілля, шкільна освіта. *Педагогічний дискурс*: зб. наук. пр./голов. ред. І. М. Шоробура. Хмельницький: ХГПА, 2013. Вип. 14. С. 42–48.

22. Барбашова І. А. Сенсорний розвиток молодших школярів: історія та сучасність. *Початкова школа*. 2014. № 9. С. 46–48.

Статті в наукових фахових виданнях України, які включено до міжнародних наукометричних баз даних

23. Барбашова І. А. Концептуальні засади побудови дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів. *Молодь і ринок*. 2015. № 4 (123). С. 37–41.

24. Барбашова І. А. Організаційно-методичні умови ефективності дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів. *Педагогіка та психологія*: зб. наук. пр./за заг. ред. І. Ф. Прокопенка, С. Т. Золотухіної. Х.: Щедра садиба плюс, 2015. Вип. 49. С. 56–66. doi: 10.528/zenodo.18972.

25. Барбашова І. А. Конструювання змісту навчання молодших школярів перцепції. *Педагогіка та психологія*: зб. наук. пр./за заг. ред. І. Ф. Прокопенка, С. Т. Золотухіної. Х.: Смугаста типографія, 2016. Вип. 52. С. 38–47. doi: 10.528/zenodo.47903.

26. Барбашова І. А. Засоби навчання молодших школярів перцепції: сутність і систематизація. *Педагогічний дискурс*: зб. наук. пр./голов. ред. І. М. Шоробура. Хмельницький: Мошак М. І., 2016. Вип. 20. С. 9–15.

27. Барбашова І. А. Проектування експериментального впровадження дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів. *Молодь і ринок*. 2016. № 1 (132). С. 108–113.

*Статті в наукових періодичних виданнях інших держав із напрямку,
з якого підготовлено дисертацію*

28. Барбашова І. А. Уровни сформированности зрительных цветовых сенсорных умений младших школьников. *Известия Южного федерального университета. Педагогические науки*. 2014. № 4. С. 77–84.

29. Барбашова І. А. Уровни сформированности зрительных пространственных сенсорных умений младших школьников. *Известия Южного федерального университета. Педагогические науки*. 2014. № 6. С. 69–76.

30. Барбашова І. А. О качестве слуховых фонематических сенсорных умений младших школьников (на примере усвоения украинского языка). *Известия Южного федерального университета. Педагогические науки*. 2014. № 7. С. 86–94.

31. Барбашова І. А. О качестве слуховых музыкальных сенсорных умений младших школьников. *Известия Южного федерального университета. Педагогические науки*. 2014. № 8. С. 94–102.

32. Барбашова І. А. Особенности осязательных сенсорных умений младших школьников. *Известия Южного федерального университета. Педагогические науки*. 2014. № 9. С. 73–79.

33. Барбашова І. А. Форми навчання молодших школярів перцепції. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. Budapest, 2017. V (51), Is. 112. P. 3–7.

34. Барбашова І. А. Обґрунтування структурно-функціональної моделі дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. Budapest, 2017. V (53), Is. 114. P. 11–14.

35. Барбашова І. А. Навчально-перцептивне завдання як форма організації сенсорного розвитку молодших школярів. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. Budapest, 2017. V (54), Is. 126. P. 10–13.

36. Барбашова І. А. Застосування статистичних методів у вимірюванні якості сенсорного розвитку молодших школярів. *Scientific Journal Virtus*. Montreal, 2017. April, Is. 13. P. 44–51.

Статті в науково-методичних виданнях

37. Барбашова І. А. Сенсорний розвиток молодших школярів. Формуємо колірні еталони. *Учитель початкової школи*. 2017. № 4. С. 18–21.
38. Барбашова І. А. Сенсорний розвиток: колірна перцепція. Способи застосування еталонів кольору в обстеженні об'єктів. *Учитель початкової школи*. 2017. № 7. С. 22–25.
39. Барбашова І. А. Сенсорний розвиток: зорова просторова перцепція. Формування вміння сприймати просторові властивості об'єктів. *Учитель початкової школи*. 2017. № 12. С. 46–50.
40. Барбашова І. А. Сенсорний розвиток: формуємо фонематичні вміння. *Учитель початкової школи*. 2018. № 4. С. 10–15.

Опубліковані праці апробаційного характеру

41. Барбашова І. А. Методичний потенціал розвитку дотикового сприймання молодших учнів. *Навчання, виховання та розвиток: матеріали Всеукр. психолого-пед. Демиденківських читань (Бердянськ, 11–12 березня 2011 р.)*. Бердянськ: БДПУ, 2011. С. 20–22.
42. Барбашова І. А. Технологічний потенціал музичного сенсорного розвитку молодших учнів. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання: матеріали Запорізької сесії I Всеукр. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 11 квітня 2012 р.)*: у 4 ч. Дніпропетровськ: Інновація, 2012. Ч. 4. С. 98–100.
43. Барбашова І. А. Донауковий період еволюції проблеми сенсорного розвитку молодших учнів. *Простір і час сучасної науки: матеріали восьмої Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (Київ, 19–21 квітня 2012 р.)*. К.: Меганом, 2012. Ч. 3. С. 36–39.
44. Барбашова І. А. Методичні ресурси зорового сенсорного розвитку молодших школярів. *Педагогіка та психологія: наука, реальність, застосування: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 20–21 квітня 2012 р.)*. Х.: Центр наукових досліджень, 2012. С. 16–18.
45. Барбашова І. А. Ідеї Яна Амоса Коменського щодо сенсорного розвитку молодших школярів. *Дидактика Яна Амоса Коменського: від минулого до сьогодення: матеріали Міжнар. інтернет-конф. (Умань, 27 квітня 2012 р.)*. Умань: Жовтий О. О., 2012. С. 11–14.
46. Барбашова І. А. Дидактичні підходи до сенсорного розвитку молодших школярів у XVII–XIX століттях. *Teoretyczne i praktyczne innowacje w nauce: materiały Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej Konferencji (Gdańsk, 28.04.2012–30.04.2012)*. Warsz.: Diamond trading tour, 2012. Część 2. S. 14–16.
47. Barbashova I. A. Historiography problem of sensory development of junior school children. *European Science and Technology: materials of the II international research and practice conference (Wiesbaden, May 9th–10th, 2012)*. Wiesbaden: Bildungszentrum Rodnik e. V., 2012. Vol. III. S. 257–262 [in Russian].
48. Барбашова І. А. Погляди Софії Русової щодо проблеми сенсорного розвитку дитини. *Innowacje i badania naukowe, jak również ich zastosowanie w*

praktyce: materiały Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej Konferencji (Warszawa, 29.05.2012–31.05.2012). Warsz.: Diamond trading tour, 2012. Część 2. S. 15–16.

49. Барбашова І. А. Дослідження проблеми сенсорного розвитку молодших учнів на початку XXI століття. *Сучасна наука XXI століття: матеріали восьмої Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.* (Київ, 14–16 червня 2012 р.). К.: Меганом, 2012. Ч. 2. С. 38–41.

50. Барбашова І. А. Дидактико-методичні підходи Марії Монтесорі до сенсорного розвитку дитини. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання: матеріали Кіровоградської сесії I Всеукр. наук.-практ. конф.* (Кіровоград., 15 червня 2012 р.): у 2 ч. Дніпропетровськ: Інновація, 2012. Ч. 2. С. 82–84.

51. Барбашова І. А. Розробка проблеми сенсорного розвитку дітей дошкільного і молодшого шкільного віку на початку XX століття. *Problematyczne aspekty i rozwiązania we współczesnej nauce: materiały Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej Konferencji* (Kraków, 28.06.2012–30.06.2012). Warsz.: Diamond trading tour, 2012. Część 2. S. 19–21.

52. Барбашова І. А. Відображення змісту зорового сенсорного розвитку молодших учнів у навчальних програмах. *Postępów w nauce. Nowe poglady, problemy, innowacje: materiały Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej Konferencji* (Łódź, 29.07.2012–31.07.2012). Warsz.: Diamond trading tour, 2012. Część 2. S. 81–84.

53. Барбашова І. А. Сенсорное развитие младшего школьника: сущность, факторы, возрастные особенности. *Актуальные вопросы современной науки: материалы XVI Междунар. науч.-практ. конф.* (Таганрог, 30 июля 2012 г.). М.: Перо, 2012. С. 139–143.

54. Барбашова І. А. Програмні вимоги до слухового сенсорного розвитку молодших учнів. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання: матеріали Бердянської сесії I Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю* (Бердянськ, 22 вересня 2012 р.): у 5 ч. Дніпропетровськ: Інновація, 2012. Ч. 1. С. 113–114.

55. Барбашова І. А. Дошкільна освіта – перша ланка сенсорного розвитку особистості. *Teoretyczne i praktyczne innowacje naukowe: Zbiór raportów naukowych. Wykonane na materiałach Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej Konferencji* (Kraków, 29.01.2013–31.01.2013). Warsz.: Diamond trading tour, 2013. Część 3/2. S. 76–80.

56. Барбашова І. А. Сенсорное развитие детей и учащихся: преемственность между дошкольным и начальным образованием. *Преемственность между дошкольным и начальным общим образованием в условиях введения Федерального государственного образовательного стандарта: материалы Междунар. науч.-практ. конф.* (Таганрог, 6–7 февраля 2013 г.). Таганрог: ТГПИ им. А. П. Чехова, 2013. С. 133–136.

57. Барбашова І. А. Об уровнях сформированности у младших школьников цветовых сенсорных умений. *Aktualne naukowe badania. Od teorii do praktyki: Zbiór raportów naukowych. Wykonane na materiałach Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej Konferencji* (Białystok, 30.03.2014–31.03.2014). Warsz.: Diamond trading tour, 2014. Część 3/2. S. 6–12.

58. Барбашова І. А. Об уровнях сформированности у младших школьников зрительных пространственных сенсорных умений. *Tendencje, zbiory danych,*

innowacje, praktyka w nauce: Zbiór raportów naukowych. Wykonane na materiałach Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej Konferencji (Lublin, 29.04.14–30.04.2014). Warsz.: Diamond trading tour, 2014. Część 3/2. S. 6–12.

59. Барбашова І. А. Змістовий і процесуальний ресурси розвитку дотикового сприймання молодших учнів. *Pytania. Odpowiedzi. Hipotezy: nauka XXI stulecie: Zbiór raportów naukowych. Wykonane na materiałach Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej Konferencji (Gdańsk, 30.05.2014–31.05.2014). Warsz.: Diamond trading tour, 2014. Część 3. S. 63–66.*

60. Барбашова И. А. К вопросу о качестве слуховых фонематических сенсорных умений младших школьников. *Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka: Zbiór raportów naukowych. Wykonane na materiałach Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej Konferencji (Wrocław, 29.06.2014–30.06.2014). Warsz.: Diamond trading tour, 2014. Część 3. S. 62–68.*

61. Барбашова И. А. К вопросу о качестве слуховых музыкальных сенсорных умений младших школьников. *Nauka dziś: teoria, metodologia, praktyka, problematyka: Zbiór raportów naukowych. Wykonane na materiałach Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej Konferencji (Sopot, 30.07.2014–31.07.2014). Warsz.: Diamond trading tour, 2014. Część 3/1. S. 70–77.*

62. Барбашова И. А. Об особенностях осязательных сенсорных умений младших школьников. *Międzynarodowa Konferencja naukowa wymiany osiągnięć naukowych: Zbiór raportów naukowych. Wykonane na materiałach Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej Konferencji (Poznań, 30.08.2014–31.08.2014). Warsz.: Diamond trading tour, 2014. Część 3. S. 37–44.*

63. Барбашова І. А. Об'єктивність дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів. *Pedagogika. Problemy, osiągnięcia, innowacyjność, praktyki, teoria: Zbiór raportów naukowych. Wykonane na materiałach Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej Konferencji (Łódź, 29.04.2015–30.04.2015). Warsz.: Diamond trading tour, 2015. Część 1. S. 133–135.*

64. Барбашова І. А. Комплементарність дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів. *Педагогіка і психологія: виклики і сьогодення: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 8 травня 2015 р.). К.: Київська наукова організація педагогіки і психології, 2015. С. 25–27.*

65. Барбашова І. А. Процесуальність дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів. *Pedagogika. Nauka wczoraj, dziś, jutro: Zbiór raportów naukowych. Wykonane na materiałach Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej Konferencji (Warszawa, 30.05.2015–31.05.2015). Warsz.: Diamond trading tour, 2015. Część 3/2. S. 6–8.*

66. Барбашова І. А. Результатоспрямованість дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів. *Психологія та педагогіка у XXI столітті: перспективні та пріоритетні напрямки досліджень: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 5–6 червня 2015 р.). К.: Київська наукова організація педагогіки і психології, 2015. С. 13–15.*

67. Барбашова І. А. Виявлення індивідуально-типологічних відмінностей чуттєвої сфери як умова ефективності дидактичної системи сенсорного розвитку

молодших школярів. *Теоретичні та практичні аспекти розвитку сучасної педагогіки та психології*: збірник тез наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 26 червня 2015 р.). Львів: Львівська педагогічна спільнота, 2015. С. 52–55.

68. Барбашова І. А. Готовність учителя як умова ефективності дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів. *Pedagogika. Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka*: Zbiór raportów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej (Gdańsk, 29.06.2015–30.06.2015). Warsz.: Diamond trading tour, 2015. Część 1. S. 67–69.

69. Барбашова І. А. Розробка стратегій, тактик, оперативних алгоритмів суб'єктної взаємодії як умова ефективності дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів. *Pedagogika. Realizacja badań i projektów*: Zbiór raportów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej (Kraków, 30.07.2015–31.07.2015). Warsz.: Diamond trading tour, 2015. S. 39–41.

70. Барбашова І. А. Моніторинг якості навчально-перцептивної діяльності як умова ефективності дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів. *Pedagogika. Dyskusje o współczesnej nauce*: Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej (Lublin, 30.08.2015–31.08.2015). Warsz.: Diamond trading tour, 2015. Część 1. S. 41–43.

71. Барбашова І. А. Зміст навчання молодших школярів перцепції та його компоненти. *Pedagogika. Współczesne tendencje w nauce i edukacji*: Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej (Kraków, 30.01.2016–31.01.2016). Warsz.: Diamond trading tour, 2016. S. 19–22.

72. Барбашова І. А. Систематизація засобів навчання молодших школярів перцепції. *Pedagogika. Nauka wczoraj, dziś, jutro*: Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej (Warszawa, 28.02.2016). Warsz.: Diamond trading tour, 2016. S. 9–12.

73. Барбашова І. А. До питання про експериментальне впровадження дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів. *Pedagogika. Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka*: Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej (Gdańsk, 30.03.2016–31.03.2016). Warsz.: Diamond trading tour, 2016. S. 87–91.

74. Барбашова І. А. Про структурну модель дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів. *Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology*: materials of the international scientific-practical conference (Shumen, June 16–17, 2017). Shumen: Konstantin Preslavsky University of Shumen. P. 161–164.

АНОТАЦІЇ

Барбашова І. А. Дидактична система сенсорного розвитку молодших школярів. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.09 – теорія навчання. – Бердянський державний педагогічний університет, Бердянськ, 2018. – Інститут педагогіки НАПН України, Київ, 2018.

У дисертації подано результати теоретико-експериментального дослідження дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів.

Розкрито зміст провідних категорій – понять сенсорного розвитку і сенсорного вміння як його функціональної одиниці. Розроблено концепцію дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів, яка базується на положеннях про її об'єктивність, неперервність, комплементарність, процесуальність, результативну спрямованість. Сконструйовано модель системи у взаємозалежності цільового, концептуального, суб'єктного (суб'єктно-вчительського і суб'єктно-учнівського), змістового, нормативного, підручничового, операційно-діяльнісного, навчально-середовищного й оцінювально-результативного компонентів. Визначено організаційно-методичні умови ефективності змодельованої системи – готовність учителя до розв'язання завдань сенсорного розвитку молодших школярів; урахування індивідуально-типологічних відмінностей чуттєвих процесів дітей; розроблення координованих стратегій, тактик і оперативних алгоритмів організації суб'єкт-суб'єктної взаємодії в навчанні сприймання; періодичність моніторингу якості навчально-перцептивної діяльності.

Дослідну перевірку дидактичної системи сенсорного розвитку спроектовано за міжгруповим різнорівневим планом для двох експериментальних і однієї контрольної груп учнів, відповідно до варіанта А (поєднання моно- і полісенсорних напрямів розвитку чуттєвих процесів, високий ступінь інтенсивності вхідного стимулу) і варіанта Б (реалізація моносенсорних ліній удосконалення перцепції, помірний ступінь інтенсивності вхідного впливу). Виокремлено управлінські етапи імплементації системи в процес навчання: мотиваційно-орієнтувальний (перший рік навчання, варіант Б для обох експериментальних груп); виконавсько-перетворювальний із фазами формування розгорнутих і згорнутих перцептивних дій (другий і третій рік навчання, варіант А для першої експериментальної групи, варіант Б – для другої); контрольно-коректувальний (четвертий рік навчання, варіанти А, Б). Констатовано позитивну динаміку формування в молодших школярів сенсорних умінь. Показники якості перцептивних дій виявилися вищими в експериментальних групах, особливо в першій із них, у порівнянні з контрольною групою. Відмінності середніх значень емпіричних даних контрольної та експериментальних груп є статистично значущими, що свідчить про ефективність розробленої дидактичної системи. Підготовлено й апробовано ресурсне забезпечення експериментальної дидактичної системи. До його складу включено навчально-перцептивні завдання для учнів 1–4 класів, програму варіативного курсу і навчальний посібник «Сенсорний розвиток молодшого школяра».

Ключові слова: молодші школярі, дидактична система, сенсорний розвиток, сенсорні вміння, навчально-перцептивна діяльність, зміст, форми, методи, прийоми, засоби навчання перцепції.

Барбашова И. А. Дидактическая система сенсорного развития младших школьников. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.09 «Теория обучения». – Бердянский государственный

педагогический университет, Бердянск, 2018. – Институт педагогики НАПН Украины, Киев, 2018.

В диссертации представлены результаты теоретико-экспериментального исследования дидактической системы сенсорного развития младших школьников. Раскрыто содержание основных категорий – понятий сенсорного развития и сенсорного умения как его функциональной единицы.

Сенсорное развитие младшего школьника определено как процесс закономерных изменений его чувственной сферы, которые проявляются в количественных и качественных, структурных и функциональных преобразованиях ощущений, восприятий и представлений; происходят под влиянием разнообразных факторов; обуславливают построение адекватных образов объектов действительности. К общим свойствам сенсорного развития отнесены непрерывность, необратимость, неравномерность, асинхронность, индивидуальные и типологические отличия протекания; к его ведущим факторам – биологическая наследственность, естественная и социальная среда, организованное обучение, перцептивную активность личности ребенка.

Сенсорное умение охарактеризовано как выполнение системы интериорезированных ознакомительно-опознавательных перцептивных действий на основе усвоенных эталонов и навыков их применения в обследовании внешних свойств объектов восприятия. Основными группами сенсорных умений, которыми должны овладеть младшие школьники, являются цветовые и пространственные зрительные, фонематические и музыкальные слуховые, физико-механические и пространственные осязательные.

Изучены подходы к организации сенсорного развития, которые формировались в теории и практике обучения под влиянием исторических, философских, психологических, дидактических и методических процессов. Соотношение этих подходов с цивилизационными эпохами, генезисом отечественной и зарубежной педагогической мысли позволило создать периодизацию разработки проблемы совершенствования чувственной сферы младших школьников и выделить такие интервалы: донаучный (древнейшие времена – XVI в.); классический (XVII–XIX вв.); реформаторский (первая треть XX в.); научно-нормативный (вторая половина XX – первое и второе десятилетие XXI вв.).

Установлено, что дидактическая система сенсорного развития является сложным динамичным образованием, структурно-функциональная композиция которого характеризуется иерархичностью, нелинейностью связей и обусловлена спецификой чувственного отражения действительности в сознании учащегося.

Разработана концепция дидактической системы сенсорного развития младших школьников, которая базируется на положениях о её объективности, непрерывности, комплементарности, процессуальности, направленности на результат. Сконструирована модель системы во взаимозависимости целевого, концептуального, субъектного (субъектно-учительского и субъектно-ученического), содержательного, нормативного, учебникового, операционно-деятельностного, учебно-средового и оценочно-результативного компонентов. Определены организационно-методические условия эффективности смоделированной системы –

готовность учителя к решению задач сенсорного развития детей, учет индивидуально-типологических отличий чувственных процессов учащихся, разработка координированных стратегий, тактик и операционных алгоритмов организации субъект-субъектного взаимодействия в обучении восприятию, периодичность мониторинга качества учебно-перцептивной деятельности.

Опытная проверка дидактической системы сенсорного развития младших школьников спроектирована по межгрупповому разноуровневому плану для двух экспериментальных и одной контрольной групп учащихся, соответственно варианту А (сочетание моно- и полисенсорных линий развития чувственных процессов, высокая интенсивность входящего стимула) и варианту Б (реализация моносенсорных линий совершенствования перцепции, умеренная интенсивность входящего стимула). Выделены управленческие этапы имплементации системы в процесс обучения: мотивационно-ориентировочный (первый год обучения, вариант Б для обеих экспериментальных групп); исполнительно-преобразовательный с фазами формирования развернутых и свернутых перцептивных действий (второй и третий год обучения, вариант А для первой экспериментальной группы, вариант Б – для второй); контрольно-корректировочный (четвертый год обучения, варианты А, Б). Констатируется позитивная динамика формирования у младших школьников сенсорных умений. Показатели качества перцептивных действий выявились более высокими в экспериментальных группах, особенно в первой из них, по сравнению с контрольной группой. Отличия средних значений эмпирических данных контрольной и экспериментальных групп являются статистически значимыми, что свидетельствует об эффективности разработанной дидактической системы. Подготовлено и апробировано ресурсное обеспечение экспериментальной дидактической системы. В его состав включены учебно-перцептивные задания для учащихся 1–4 классов, программа вариативного курса «Сенсорное развитие младшего школьника».

Ключевые слова: младшие школьники, дидактическая система, сенсорное развитие, сенсорные умения, учебно-перцептивная деятельность, содержание, формы, методы, приемы, средства обучения перцепции.

Barbashova I. A. The Didactic System of Junior Schoolchildren's Sensory Development. – Qualifying scientific work published as a manuscript.

The thesis is submitted for attaining the Doctor of Sciences (Education) degree in 13.00.09 speciality – Theory of Teaching. – Berdyansk State Pedagogical University, Berdyansk, 2018. – The Institute of Pedagogy of the NAPS of Ukraine, Kyiv, 2018.

The thesis presents the results of theoretical and experimental study of the didactic system of junior schoolchildren's sensory development.

The contents of the leading categories – concepts of sensory development and a sensory skill as its functional unit are revealed. The concept of the didactic system of junior schoolchildren's sensory development has been developed, containing the provisions on its objectivity, continuity, complementarity with the process of primary education, processuality, and result orientation. The model of the system is constructed in the interdependence between the target, conceptual, subjective, content, normative,

textbook, operational-activity, educational-environmental, and result assessment components. The organizational and methodical conditions for implementing the simulated didactic system have been defined: teacher's readiness to solve the tasks of junior schoolchildren's sensory development; taking into account the individual-typological differences in the children's sensory processes; the development of coordinated strategies, tactics and operational algorithms for organizing subject-subject interaction in perception teaching; and frequency of monitoring the quality of educational-perceptual activity.

The experimental examination of the didactic system of sensory development is designed according to the multivariate plan for two experimental and one control group of pupils, according to variant A (a combination of mono- and polysensor directions of the sensory processes development, a high degree of intensity of the input stimulus) and variant B (realization of monosensory lines of perception improvement, a moderate degree of intensity of the input influence). The administrative stages of introducing the didactic system of sensory development into learning and teaching process have been singled out: motivational-orientational (the first year of study, variant B for both experimental groups), performing-transforming (the second and third years of study, variant A for the first experimental group, variant B – for the second one), and control-correction (the fourth year of study, variants A and B). The positive dynamics of forming junior schoolchildren's sensory skills has been recorded. The quality indicators of perceptual actions were higher in the experimental groups, especially in the first one, in comparison with the control group. The differences in mean values of empirical data of the control and experimental groups are statistically significant, which indicates the effectiveness of the developed didactic system. The resource support of the didactic system of sensory development, which includes the complex of teaching and perceptual tasks for pupils of grades 1–4, has been prepared and approved as well as the program of the optional course and the manual «Junior Schoolchildren's Sensory Development».

Key words: junior schoolchildren, didactic system, sensory development, sensory skills, educational-perceptual activity, contents, forms, methods, techniques, means of perception teaching.

Підписано до друку 26.11.2018 р. Формат 60x86/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. ???. Наклад 100 прим. Зам. № ??.

Видавець

ТОВ «Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні»
72312, м. Мелітополь, вул. М. Грушевського, 5;
тел.: 097 930 42 50

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виробників і
розповсюджувачів видавничої продукції
від 26.09.2003 р., серія ДК № 1509